پوهاند محمد حسن کاکړ

۲۰۲۰/۰۱/۱۷

جان سټوارټ مِل
په نوي دقيقو کي

د آزادۍ فلسفه، تجربي فلسفه،
د ګټورتوب فلسفه

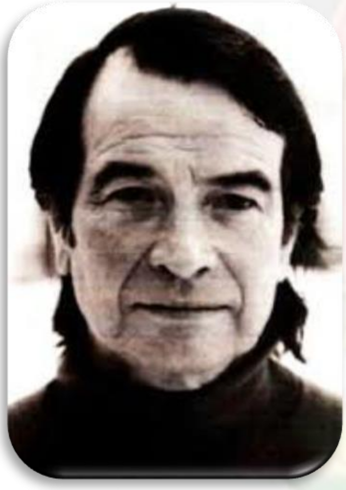

لیکونکۍ: پال سټرا ترن

ژباړن: محمد حسن کاکړ

جنوري ۲۰۱٦

اهتمام او تصحیح: سیدال هومان

د ژباړونکي پیلامه

د نونسمي پېړۍ برتانوي فیلوسوف جان سټوارټ مِل (۱۸۰٦-۱۸۷۳) افغانانو ته نا آشنا دئ. دغه ژباړه به لومړۍ لیکنه وي چي په اړه یې په پښتو وړاندي کیږي. دغه کتابګوټۍ په ۲۰۰۲ کال کي د فلسفي استاد پال سټراترن *(Paul Strathern)* خپور کړئ دئ. دا د لرغوني یونان نه تر اوسه د لوېدیزي نړۍ د نامتو سوچوالو په اړه د ۲۸ کتابګوټو په لړ کي خپور شوئ دئ. لیکوال یې د آیرلېنډ د ډبلن د ښار په پوهنتون کي په فلسفه کي زده کړه او په لندن کي یې د فلسفي او ریاضي ښوونه کړې ده.

جان سټوارټ مِل *(John Stewart Mill)*، د انګلستان یو نامتو سوچوال وو او نظرونو یې په لوېدیز مدنیت باندي ژور اثر کړئ دئ، خو ده رسمي زده کړه نه ده کړې. پلار یې دننه په کور کي د هغه روزنه او پوهنه کړې ده.

ارسال مقالات: info@arianafghanistan.com و یا spineghar@gmail.com

د ده پوهنه په دغه ډول او په دغسي سويه شوې چي شايد په نړۍ کي د بل چا روزنه او پوهنه په دغه ډول نه وي شوې. پلار يې، جېمز مِل (James Mill)، هوډ کړئ وو چي له خپل زوی نه يو نابغه جوړ کړي. جېمز مِل دغه کار د انګليس د يوه نامتو فيلوسوف، جان لاک (John Locke)، ددغه نظر پر بنسټ کاوه چي د انسان ذهن په پيدايښت کي د*"سپين کاغذ"* په شان دئ. نورو فيلوسوفانو دغه*"سپين کاغذ"* سپينه تخته يا ناليکلي تخته(tubule rasa) نوموله. د جان لاک د نظر له مخي پوهه يوازي له تجربي څخه راوزي، او "په پوهه داسي څيز نشته چي ړومبی په احساسونو کي نه وي." ددې مانا دا کيږي چي پوهه له احساس نه پرته ممکنه نه ده.

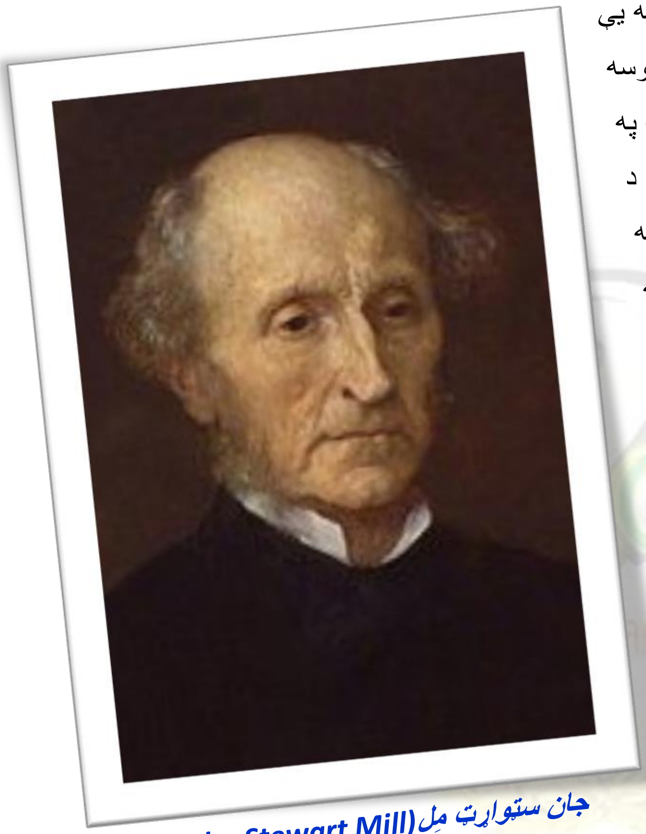
جان ستوارټ مِل(John Stewart Mill)

او هغه وخت چي احساسونه دماغ ته ورسيږي، هغه يې يوله بله نښلوي او فکر پرې کوي. لاک دغه پروسه عقلي استدلال بولي. په دې ډول نظرونه او فکرونه په اصل کي د احساسونو محصول دئ، او شخصيت د نظرونو يو پيچلئ ترکيب دئ، او شخصي هويت په حافظه کي د نظرونو له ذخيره کولو څخه حاصليږي.[1]

په ساده ژبه د جان لاک د نظر له مخي انسان اول د حواسو له لاري اطلاعات تر لاسه کوي، او دماغ بيا له هغو نه د فکر کولو په پروسي سره مفهوم او علم ته رسيږي. دغه طريقه تجربي پوهه (empiricism) نوميږي. نورو برتانوي سوچوالو، په خاص ډول ډيويډ هيوم (David Hume) (۱۷۱۱-۱۷۷٦)، جورج برکلي (George Berkley) (۱٦۸۵ -۱۷۵۳) او ستوارټ مِل ورته انکشاف ورکړ. دا د ذاتي آيديا ګانو له فلسفي څخه بېله ده چي د فرانسي فيلوسوف رنه دکارت (Rene Descartes)(۱۵۹٦-۱٦۵۰) دمخه وړاندي کړې وه او زموږ په مهال کي امريکايي ژبپوه، نوم چامسکي، او نورو دغه نظر وړاندي کړ، چي انسان د ژبي جوړولو استعداد له اول نه په طبعي ډول لري.[2] چامسکي دغه نظر وړاندي کړ چي " څنګه چي هر ماشوم ددې استعداد لري چي هر ډول ژبه زده کړي، نو ټول ماشومان به هغه بنسټيز جوړښت په ګډه ولري."[3] جېمز مِل چي د جان لاک د نظر له مخي د خپل زوی پوهنه په خپل لاس ونيوله، پروګرام يې دا شو چي د هغه ذهن "سپين کاغذ" يا "ناليکلې تخته" له عقلي فکرونو څخه ډکه کړي، بيا نو دا منطقي وه چي د جان ستوارټ مِل

---

[1] . د قول نقل، ولييم سهاکيان او تابل سهاکيان، د سترو فيلوسوفانو ايدياګاني، خپرونه د باړنز او نوبل، نيو يارک، ۱۹٦٦، ۱۳۳.

[2] . د قول نقل، محمد اقبال وزيري، پښتو د تاريخ په بهير کي، کاکړ تاريخي علمي بنسټ خپرونه، کابل، ۲۰۱۵، ۲۰-۲۲.

[3] . کرس روهمان، د آيډياګانو نړۍ، د مهمو تيوري ګانو، مفهومونو، عقيدو او سوچوالانو قاموس، د بالنټاين کتابونو خپرونه، نيويارک،۱۹۹۹، ۳۸.

ښوونه د لرغوني یونان د تعلیماتو له مخې وشي، چې مدنیت یې، د وخت د نورو مدنیتونو پرخلاف، په اساس کې د عقل پر پرنسیپونو ولاړوو.

ستوارټ مِل په درې کلنۍ کې د ریاضي او لرغوني یوناني ژبې او په اته کلنۍ کې د لاتین، الجبر او هندسې په زده کړې پیل وکړ. په دوولس کلنۍ کې د منطق او فلسفې د زده کړې لپاره تیار وو. زده کړه به د سهار په شپږو بجو پیل کېدله، او ټوله ورځ به یې دوام کاوه.(د بارک حسین اوباما مور هم په شپږو بجو په اوباما زده کړه پیل کوله) د مِل کور د هغه لپاره ښوونځی وو، او پلار یې د خپل زوی د عقلي استعداد او انکشاف ته متوجه وو؛ د هغه احساساتي او جذباتي خوا یې له نظر نه غورځولې وه. شعري او تخیلي خوا یې هم له پام نه غورځولې وه. دهغه ټول کوښښ په دې کې وو چې د خپل زوی عقلي ظرفیت د تنور د دورې پوهانو د نظریو له مخې و غوړېږي. ددې لپاره یې مناسب چاپېریال هم ورته برابر کړئ وو. جېمز مِل، چې د افراطي فیلوسوفانو (radical philosophers) یو وتلئ کس وو، خپل زوی هڅاوه چې ددوی په بحثونو کې ګډون وکړي. د هیواد نامتو اقتصاد پوه، ډېوید ریکاړډو (David Ricardo)، هم په همدغې ډلې کې وو. مِل په تنکۍ ځواني کې د هغه او د پلار په بحثونو کې ګډون کاوه او د سیاسي اقصاد په اړه یې پخپله هم نظر ورکاوه. خو دده لوی هڅوونکی نامتو او غیرعادي فیلسوف جرمي بنتهام (Jeremy Bentham) (۱۷۴۸- ۱۸۳۲) وو، چې د خپل ابتکاري ذهن په قوت او پرله پسې زیار سره هم نوي پروجې ایستلې، او هم یې نوي ایدیاګانې وړاندې کولې، ددغې فلسفې پر بنسټ چې د خورا ډېرو، خورا ډېره نېکمرغي د قانون او اخلاقیاتوبنسټ دئ.

بنتهام هم د ستوارټ مِل له پوهنې سره علاقمن شو. د پلار په شان یې هغه دغسې یو کس وګاڼه چې دده فکري میراث به نوي نسل ته ورسوي. دا یو پرځای تشخیص ثابت شو. مِل په ځوانۍ کې د هغه د شاوخوا یو میلیون یاد داښتونو او وړو لیکنو نه ، په نامه د 'شواهدو په اړه' (On Evidence) یو منسجم اثر را وایست. خو مِل چې د بنتهام د ګټورتوب په فلسفه کې ځومره ژور کېده، هغومره پرې انتقادي کېده. ان تر دې چې ځانله یې بېله لاره غوره کړه، لږ و ډېر هسې چې په لرغوني یونان کې چې ارسطو د افلاطون د آیدیا فلسفه، چې موجوده نړۍ یوه ایدیا ده، ترک کړه، او د تجربې او مشاهدې لار یې ونیوله، او په نونسمې پېړۍ کې مارکس د هیګل ایدیالي فلسفه په مادي فلسفې واړوله.

مِل برسېره پر دې چې د بنتهام د خوښۍ فلسفې، د لذت پر وړاندې د کېفیت خوا ټینګه ونیوله. د هغه د ګټورتوب په فلسفه کې د لبرل فکر ګډ کړ، په دې ډول چې " د خوښۍ ارزښت په هغې ښیګڼې کې پروت دئ چې د فرد ژوند ته یې راوړي. بیا هم د ټولو له ګټې سره باید د ټولو فکر په نظر کې وي. اجبار باید هیڅ نه وي. نیکمرغي به په هغې ټولنې کې ښه نفوذ کولی وشي، چې هلته هرڅوک پرېښوول شي چې د خپلې خوښې نېکمرغي ولټوي او یوازنی شرط باید دا وي چې د نېکمرغۍ دغه فردي ډول د نورو د نېکمرغۍ له رقم یا له ټولیز ښه والي سره ټکر و نه کړي."

مِل په دې ډول په عمِلي ژوند کې په فردي ازادۍ باندې ټینګ ودرېد. دی معتقد وو چې " فرد په خپل ځان، په خپل بدن او په خپل ذهن باندې د مطلق حاکمیت خاوند دئ." په دې ډول "مِل ازادي غوره کړه، چې فردي موخو ته پرې ورسیږي." مطلب "دا وو چې د فرد د غوړېدلو وړ طبیعي قوت آزاد شي، ددې له پاره چې مونږ ټول قادر کړي چې خپل ټول استعدادونه کشف کړو. دغسې آزادي به زمونږ ټولو استعدادونو ته د تخلیق او ابتکار

لامِل شي. په نتيجه کي به مونږ وکولی شو چي په اخلاقي، روحي او عقلاني لحاظ پرمختګ وکړو. دا به په خاص ډول دغسي ټولنه رامينځ ته کړي چي په هغو ناوړو پيښو غلبه وکړي چي مارکس يې پارولئ وو، خو د انقلاب له شديدو ورانيو څخه پرته."

د مِل فکرونه په لبرلزم، امپيريسيزم او يوټليټيريزم، يا د ازادی په فلسفه، د تجربې په فلسفه، او د ګټورتوب يا د نېکمرغۍ په فلسفه خلاصه کېدلی شي، خو دا د هغه د فکرونو يو ساده او نيمګړئ تصنيف دئ.

ليبراليزم هغه سياسي، اجتماعي او اقتصادي دکتورين يا نظر ته ويل کيږي چي کلاسيک جوړښت يې په فردي ازادي، محدود حکومت، تدريجي ټولنيز پرمختګ، ليسه فېر، يا ازادي سوداګری ولاړ وو. اوسنی لبراليزم په داسي حال کي چي په فردي ازادي او شخصي فرصت عقيده لري، له دولت نه غواړي چي په ټولنيزي ښېګڼي او ټولنيز سياست کي رول ولوبوي. د دواړو شکلونو مفهوم د عمِل او وجدان ازادي په غيږ کي نيسي. ليبراليزم په نونسمي پيړۍ کي د منځنی طبقي له سوداګرو او متشبثانو د ايديالوجۍ په شان انکشاف وکړ. د هغه عقلي بنسټ د جان لاک په سياسي فلسفي او د تنور دورې په انساني پرمختګ، او د عقلانيت په عقيده د ادم سمت د ازاد مارکيټ په اقتصادي نظريو، او د بنتهام او جان ستوارټ مِل د ګټورتوب په فلسفي اينوول شوئ وو.[4] د ليبراليزم مرکزي ټکئ فردي ازادي ده، په دې ډول چي فرد به د قانون له مخي له محدوديت او اجبار نه ازاد فعاليت کوي، او له دغي لاري به هم د ځان او هم د ټولني ګټي خوندي کوي. څنګه چي ټولنه له افرادو نه جوړه ده، که افراد پوه، فعال او د آيډيال خاوندان وي، ټولنه ډيناميکه او ابتکاري کيږي. د مِل په نظر دا د ټولني مسئوليت دئ چي دغسي افراد و روزي. دی دا هم وايي چي هر فرد د بل په شان مهم دئ. ګدايګر له پاچا زوی سره برابر دئ او په نړۍ کي ټول په يوه ډموکراټيک بنسټ ولاړ دي.[5] ځيني نور ددې پرخلاف وايي چي د افرادو اصلاح د ټولني په اصلاح پوري تړلې ده، خو تجربو ښوولې د ټولني په نامه د غير ډموکرټيک حکومت له خوا د افرادو اصلاح اجبار او تشدد حتمي کوي، چي دا مِل او مِلګرو ته د منلو وړ نه دي. د افرادو د اصلاح اساسي لار پوهنه ده، چي له بده مرغه په ټولي نړۍ کي ورته لازمه توجه نه کيږي. تر هغو چي پوهنه او روزنه د ماشومتيا په مهال د فاميلونو، او وروسته د ټولني له خوا په ډيموکراتيکي طريقي سره و نه شي، او د انسان دوستی مضمون په درسي نصاب کي شامِل نه شي، د ټولني او په نهايت کي د نړۍ والي ټولني اصلاح به هسي يو خيال، او د انسان ژوند به تل کړکېچن او ناخوښه وي. په اصل کي دا پوهنه، پوهه او ټکنالوجي ده چي د پرمختګ، نېکمرغۍ او د باکېفيته ژوند لامِل کيږي. ارسطو ويلي وه چي مور او پلار اولاد ته ژوند ورکوي خو ښوونکئ ورته ښه ژوند ورکوي.

امپيريسيزم يا تجربي فلسفه د پوهي هغه طريقه ده چي د حواسو په شواهدو سره تائيديږي. په ليدلو، اورېدلو، بويولو، حس کولو او چښلو سره مونږ د شاوخوا په اړه مفکوره جوړوو. په دې ډول تجربي پوهه له هغو نظريو څخه جوړېږي چي د مشاهده شويو يا حس شويو واقعيتونو *(facts)* پر اساس تر لاسه کيږي.[6] داسي هم ويل کيدلی

[4] . پورتنی سرچينه، ۲۳۱.

[5] . د قول نقل، سهاکيان، ياد شوئ اثر، ۴۵.

[6] . جارج نيلر، د پوهني فلسفي بنسټونه، ژباړه د محّمد حسن کاکړ، د افغانستان د کلتوري ودي ټولنه، ۲۰۰۲، ۴۳.

شي چي تجربي پوهه هغه پوهه ده چي وايي د واقعيت د موضوع ګانو ټوله پوهه له تجربې، مشاهدې او حس کولو نه راوزي او د پوهې ټولي ادعاګاني يوازي د تجربې له لاري د اعتبار وړ کېدلي شي. د پوهې دغې فلسفې په انګريزي ويونکو ولسونو باندي ژور اثر کړئ دئ، او له جان لاک نه وروسته د برتانيې ډېرو سوچوالو هغې ته ډېر انکشاف ورکړئ دئ.

د نېکمرغۍ يا ګټورتوب د فلسفې اصلي پرنسيب دادئ چي د خورا ډېرو خورا ډېره نېکمرغي د قانون او اخلاقياتو بنسټ دئ. ددغې فلسفې مبتکر جرمي بنتهام وو، او جان سټيوارټ په همدغه نامه په خپل يوه اثر کي ډېر ژور لاړ، انکشاف يې ورته ورکړ، او د هغه کمي يا مقداري شکل يې کيفي کړ او دايې هم وښودله چي هغه ډېري درجې لري. ددغه کتابګوټي د ليکوال په ژبه " د لبرل ګټورتوب ايديا چي مِل ورته انکشاف ورکړ، د هري هغې ټولني له لاري چي څومره لبرل کېدله، هغومره خپرېدله. تر دې حده چي د ګټورتوب دغه پرنسيب اوس په لويديځ ډول ډموکراسيو کي د اساسي قانوني حق په شان شوئ دئ."

مِل د خپل ' د سياسي اقتصاد پرنسيبونه' په نامه اثر کي د برتانيې د کلاسيکو اقتصاد پوهانو په نظريو کي اساسي تغير راوست، او هغه دا چي په اقتصادي فعاليت کي توليد قوانين لازم کوي. يعني ازاد مارکيټ ځانله قوانين لري، چي مداخله بايد پکي و نشي، خو "وېش" هيڅ قوانين نه لري او شتمني همدا چي توليد شوه د ټولني د هغې برخي احساسات او نظرونه ورته قوانين ټاکي چي توليدوي يې. مِل د شتمنۍ په وېش سره په پانګه والي نظام کي اخلاقيات ګډ کړل. مِل په دغه ډول د کلاسيکو اقتصاد پوهانو د نظرونو په دغسي اړولو سره د پانګه والۍ نظام له بېخ نه اصلاح کړ. دا په زياته اندازه دده ابتکاري نظرونه دي چي د نن ورځي لوېديځه نړۍ ډموکراتيکي او د عامه ښېګڼو *(welfare)* ټولني شوي دي، او په هغو کي د هر چا د فکرونو او ابتکارونو لپاره لاره خلاصه ده.

مِل ته فردي ازادي دغومره مهمه وه چي د خپل پلار د نظر له مخي يوازي عقلي اړخ يې د انسان پېژندني لپاره کافي و نه ګاڼه، او د هغه د ښې پېژندني لپاره د رومانتيکي شاعرانو او ليکوالو اثارو ته هم ورننوت. پلار يې دده پوهنه او روزنه ددغه نظر له مخي کوله چي دده دماغ د جان لاک په نظر يوازي له عقلي فکرونو څخه ډک کړي. مِل ددغسي روزني او پالني په اثر دغسي انسان شوئ وو چي "... تر اوه ويشت کلنۍ پوري د هغه د ننې ژوند په دليل او عقل سره پوره اداره کېده." مِل به د تنور دورې په نيمګړتيا او د چارلز ډاروِن (۱۸۰۹-۱۸۸۲) 'د عضوي موجوداتو سرچينه' په لوستلو سره په دې فکر شو چي انسان له عقل نه برسېره نور طبيعي ميلانونه هم لري، چي هغه کړووړو ته که هغه شعوري وي يا غېر شعوري، هڅوي. هانس مور ګنيتا د عقلاني فلسفې دغه نيمګړتيا په دغه ډول واضح کوي: " عقلاني فلسفې د انسان طبيعت، د اجتماعي نړۍ طبيعت او پخپله د عقل طبيعت سم پېژندلئ نه دئ. هغه دا نه ويني چي انسان درې بعدونه لري، بيالوجيکي، عقلاني او روحي. د بيالوجيکي محرکاتو او د روحي غوښتنو په نظر کي نيولو سره هغه د انسان د ټول شته والي په حدودو کي هغه وظيفه په ناسمه توګه تعبيروي، چي عقل يې تر سره کوي."[۷]

خو دا چي پخپله عقل څه څيز دئ، په دې اړه دقيق تعريف نه دئ ليدل شوئ، که څه هم انسان د عقل خاوند دئ، او د هغه په حکم عمل کوي، يايې بايد وکړي. د يوه ماشوم ګوته چي اول ځل په اور وسوځېدله، بيا د عقل په

[۷] هانس مارګنتا، علمي انسان د قدرت سياست په وړاندي، د شيکاګو پوهنتون خپرونه، شيکاګو، ۱۹٤٦، ۵.

حکم له اوره څخه ځان ساتي. په دې ډول عقل هغه استعداد یا قوې ته ویل کېدلی شي، چې انسان پرې د ځان ساتنه کوي او د ځان په خاطر بل چاته هم خطر نه پېښ کوي هم. او دې چې کله روحي، عقیدوي، جسمي او نور محدودیتونو او دسپلیونونو ته غاړه ږدي، دغه کار په اصل کې د ځان د پاره کوي. بیا هم مور ګنټا: " هغسي چې په فزیکي نړۍ کي د عقل د قوانینو سره د بریالیتوب ضمانت کوي، داسي هم هغه په ټولنیزه نړۍ کي د عقل له قوانینو سره مطابقت کوي. که ټولو انسانانو د عقل حکم ومانه، جګړې به، چې سره بېلوي یې، ورکي شي. او که نور څه نه وي، په روغي جوړي به واوړي. ... یوه کامِله نړۍ هغه ده چې ټول پکي د عقل د حکم اطاعت وکړي."[8]

البته دغسي کړه اسانه نه دي، په تېره بیا په هغه چاپېریال کي عقل او عقیده سره وران وي، لکه چي زیاتره همدغسي وي. خو که انسان روغ او ارام ژوند غواړي، بله لاره هم نه لري. نو انسان چي له هر نظر نه عمِل کوي دا یې په ګټه ده چي هغه د عقل په رڼا کي وکړي. که د عقل دقیقه پېژندنه ګرانه ده، په دستور یې عمِل کېدلی شي. په دې اړه جان ستوارټ مِل ښه بېلګه کېدلی شي، چي د ښې روزني او پالني له امِله یې تر پایه پوري د انظباط او پرنسیب له مخي ژوند وکړ، او روحي، جنسي او عقیدوي تمایلاتو ته تسلیم نه شو. ددغسي پوهني او روزني په رڼا کي وو چي هغه یو نادر فیلسوف شو. که هغه له دغسي پوهني او روزني نه بهره من نه وای، هغه شاید یو عادي او بې نومه انسان تېر شوئ وای. دده مثال ښیي چي په سمي روزني، سمي پوهني او سمو ظابطو سره عقل انکشاف کوي، او انسان د کمال په لور درومي. بیا نو ویل کېدلای شي چي انسان په ښې پوهني سره قادر کېدلی شي چي ځان او نور وپېژني او د دوستی په روحیې سره ژوند وکړي.

دا به د جان ستوارټ مل او داسي نورو برتانوي فیلوسوفانو د نظریو له امله وي چي اوسني برتانویان په یوه منظمه ټولنه کي په عمومي ډول د عقل په رڼا کي ژوند کوي، سره له دې چي ددوی د ټولني مخینه سخته طبقه ایزه او ترخه ده. خو برتانویانو دغسي ژور سوچوالان درلودل، چي د افرادو د استعدادونو د غوړېدلو او د ټولني د اصلاح او ښه تنظیم په اړه یې اساسي ابتکاري نظرونه وړاندي کړي دي. دا به ددوی د نظریو او داسي هم د لوړو پوهنیزو مرکزونو د شته والي له امله وي چي برتانویان اوس په سالمه ټولنه کي د فردي ازادئ پر اساس ژوند کوي، او خپلمنځي ستونزي او کشالي په خبرو سره هواروي. په لندن کي د پوهنتون د زده کړي په وخت کي ماته مالومه شوه چي په برتانیه کي د فردي ازادئ او عقل له مخي غونډي او بحثونه عام دي، نه یوازي په درسي او علمي مرکزونو کي، بلکه په کلیو کي هم ددغسي بحثونو او د لوړي سویې د انتقادي پوهني له امله به وي چي برتانویان اوس په عمومي ډول د فکري تقلید له حال نه وتلي او د ازاد فکره انسانو سطحي ته لوړ شوي دي. مهم فردي خاصیتونه یې دادي: په رښتینتوب معتقد دي، له دروغ ویلو نه ډډه کوي، فزیکي خېړي نه سره لګوي، اداري فساد پکښي نشته. ددغه واقعیت غټه بېلګه داده چي د لندن پوهنتون له حکومت نه بودجه ترلاسه کوي، خو حساب نه ورکوي. په دغه دلیل که حساب ورکړي، علمي ازادي به یې محدوده شي. حکومتي چارواکي په دې اړه شکایتونه کوي، خو ویلی نه شي چي په پوهنتون کي اداري فساد دئ. برتانویانو ته پوهه او پوهنه دغومره ارزښت لري چي ځیني چارواکي یې، د ښځو په ګډون، له تقاعد وروسته هم د لوړو زده کړو کورسونه وایي. دوی د انسان دوستی له لوړي درجي نه بهره من دي. د انګلستان، سکاټلېنډ، ویلز او شمالي آیرلېنډ ځینو

[8] . پورنی اثر، ١٤.

سیمو ته د سفر په وخت کې محلي خلکو ما ته، چې یو بېګانه کس وم، په ورین تندي لارښوونه او د ضرورت په حال کې راسره مرسته کړې ده.
د برتانوي افرادو د کرکټر د جوړېدلو عوامل ډېر دي، لکه د نورو خلکو چې دي، خو متفکرانو یې په دې اړه اساسي اثر لرلئ دئ. لکه هسې چې د لرغوني یونان فیلوسوفانو چې د آتن په ازادو نارینه وو باندي لرلئ وو. په لرغوني یونان کې د مذهبي بندیزونو په نشته والي سره ازاد تفکر عام وو. نتیجه یې د سترو متفکرانو هسکېدنه شوه، ډېر نومیالي یې سقراط، افلاتون، ارستو، زینو او نور دي. (۹) دوی دغسې متفکران وو، چې د انسان په اړه ددوی فکرونه د عالمي اوصافو د لرلو له امله تر اوسه هم د اعتبار وړ دي.
د "د سقراط د محکمې او مرګ" په نامه د افلاتون له څلور ډیالوګونو نه ښکاره ده چې عادي نارینه آتنیان، چې د سقراط د بندیتوب په وخت کې له هغه سره غږېدلي دي، د عقل او فکر په چوکاټ کې غږېدلي دي، نه د جذبې، احساس او عقیدې له مخې. که څه هم د بحث زیاتره موضوع ګاني د سقراط د ژوند یا مرګ په اړه وې، چې دوی یې ټینګ پلویان وو.(۱۰)
خو زموږ افغانان په دغې یوویشتمې پېړۍ کې هم جذباتي، احساساتي او مذهبي دي. تربورګلوي، انتقام، دښمني او وژنه پکې مروجه ده. اوس خو لا ځان وژنه او بل وژنه هم پکې مروجه شوې ده.
پوښتنه داده چې افغانان چې تر برتانویانو اوږد تاریخ لري، ولې په دغه فکري حال کې دي؟ په لنډه توګه، افغانان په پېړیو، پېړیو کې پخپله اراده یا د اجتماعي جبر له مخې مقلد او نا ازاد وو، او د عنعنو او دودونو له مخې یې تقلیدي ژوند کاوه. له هغو فکرونو او نظریو سره هم نا اشنا وو، چې د نویو انکشافاتو له امله، په نورو ټولنو کې د فرد او ټولنې په اړه وړاندې کېدل، نو په ژوند کې یې اساسي بدلون پېښ نه شو. خو افغانان د حنفي مذهب او د خپل چاپېریال د واقعیتونو په رعایت سره د نونسمې پېړۍ تر نیمایي پورې په فکر او عمل کې اعتدالي او په مذهبي لحاظ د زغم خاوندان او ازاد طبع وو. له دوی سره په ملک کې ارمني عیسویان، یهودان، هندوان او سیکان اوسېدل. له هغه وروسته وو، چې افغانان اول له برتانویانو سره د جنګونو او په شلمه پېړۍ کې له شوروي روسیانو سره د یوه اوږده جنګ له امله په خپلو دیني ارزښتونو نور هم ټینګ او د نامسلمانو په وړاندې حساس شول.
د قانوني پاچایي په ډموکراتیکه لسیزه کې، د افغانستان په رسمي سیاست کې د لبرلیزم پر اساس یو نوی فصل پرانیستل شو او د عصري پوهنې په پراخېدلو سره په تعلیم کړو افغانانو کې فکري ازادي نفوذ وکړ. په دغه وخت کې وو چې یو شمېر فعال سیاسي افغانان د جرمني د مارکس، د روسیې د لینن، د جارجیا د ستالین او د چین د ماوزیتونګ د نظریو له مخې په عصري ګوندونو کې تنظیم شول او په وړاندې یې مذهبي ساتنپالان، د عراق د محمد عبدالوهاب، د هند د مولانا ابوالعلي مودودي، او د مصر د حسن البنا او سید قطب د نظریو پر بنسټ په اسلامي تنظیمونو کې تنظیم شول. په دې ډول دوې سره پوره متضادې ډلې په سیاسي ډګر کې فعالې شوې او افغان سیاست سخت قطبي شو. دغه ګوندونه په یو څه استثنا یو په بل پسې په واک شول. دغو ګوندونو او تنظیمونو په واکمنۍ کې کوښښ کاوه، چې د ټولنې اساسي اړیکې له سره تنظیمې کړي، هغه هم په حکومتي زور.
د بېګانه فکرونو او ایډیالوجیګانو پر بنسټ ولاړ دغو ګوندونو او تنظیمونو خپله ایډیالوجي سپېڅلې او د متقابلې خوا ایډیالوجي پوچه او مردوده ګڼله. هرې ډلې د خپلې "سپېڅلې" ایډیالوجۍ په تعمیل کې د ټولنې جاري واقعیتونه په نظر کې نه نیول او په خپلې ایډیالوجۍ په جذمي ډول ټینګ درېدل. بیا نو هرې خوا د واکمنۍ پر مهال خپل

مخالفان ځپل او په تشدد سره يې له مينځه وړل. افغانستان په دې ډول د لومړي ځل لپاره د سره متضادو او دښمنو ايډيالوجيګانو د پلويانو تر مينځ د وژونکي مقابلې ډګر وګرځېد. لبرل او ملي افغانان هم تر ډېره حده وځپل شول او ددوی په ځپلو سره متوسطه تعليم کړې طبقه، چې د کلونو کلونو د پوهنې محصول وه، له مينځ ځخه ولاړه او د هيواد سياست په حکومت چارو کې د بې تجربې، هغه هم د افراطي او جذمي ګوندو او تنظيمونو ته منحصر شو. په نتيجه کې په افغانستان کې د سياست په ډګر کې د تقليد او فکري مريي توب يوه نوې دوره پيل شوه.

اوس که څه هم ددغو ګوندونو او تنظيمونو د مطلقي ناکامۍ نه وروسته نوي لبرل او ډموکراټ افغانان، چې زياتره يې تعليم کړي، او د انتقادي روحيې خاوندان دي، د عصري پوهنې په پراخېدلو سره، هسک شوي دي، بيا هم د فرد او ټولنې د اساسي موضوعګانو په هکله نوي اساسي فکرونه نه دي وړاندې شوي، او ټولنه په اساس کې لا متحجره ده. اوس لا قومي او عقيدوي احساسات لا پياوړي شوي او له مرکز نه د پرار ميل ښکاره شوئ، او ملي پيوستون هم سست شوئ دئ.

دا ټول له دې امله چې د ګوندونو او تنظيمونو د واکمنۍ په مهال خپل هيواد تر زياته حده له لايقو او مجربو افغانانو نه محروم کړ، او په پرېمانه وژلو سره يې افغان ژوند هم ارزان او بې ارزښته کړ. په دغه ډول دغو ورانوونکو او وژونکو رجيمونو، سره له دې چې د سر يو څو لويان يې د پوهنتون استادان هم وو، د وژنې ډېر بد ميراث پرېښود.

بده يې لا داده چې دغه ميراث د سرطان د مرض په شان ريښې کړي او د خپل سر وژلو نوي طريقې ايستل شوي دي. دا په خاص ډول وروسته له هغه وو چې د امريکې زبرځواک حکومت د يوه بېګانه عرب، عصامه بن لادن په سر د ۲۰۰۱ کال په اخر کې د طالبانو اسلامي امارت په نظامي او هوايي قوت سره نسکور کړ او بيا د لوېديځې نړۍ د ډېرو هيوادونو پوځونه هم د امريکې له لوی پوځ سره په افغانستان کې ځای پر ځای شول.

په نتيجه کې د څه باندې لسو کلونو په موده کې د طالبانو د شريکو او دباندنيو پوځونو په مقابله کې له دواړو خواوو نه په زرګونو افغانان او باندنيان هم ووژل شول. امريکا په همدغه دوران کې د وران شوي افغانستان د بيا ابادولو په لار کې يوسلو درې ميليارډه ډالره و لګول، خو که دغه پيسې، چې د افغانستان لپاره خورا ډېرې وې، په رښتيا او پر ځای لګولې شوي وای، افغانستان به بيرته ودان او د افغانانو غټې ستونزې به هوارې شوي وای. خو په افغانستان کې حکومت د بېساري، ډېر عام اداري فساد او د باندنيو د ناوړې مديريت له امله وو چې دغو پيسو خلکو ته هغومره ګټه و نه کړه چې دوی يې هيله من کړي وو.

اوس (۲۰۱٦) له څه هم د امريکې او ناټو پوځونه شاوخوا لس زرو ته لږ شوي دي او اصلي دنده يې جګړه کول هم نه دي، بياهم يو پراخ جنګ روان دئ، او د وژلو او ترهګرۍ قربانيان افغان نظاميان او ولسي وګړي دي، دغه وژنې، هغه هم د ولسي معصومو خلکو، بايد افغانانو ته د زغم وړ نه دي، خو څنګه چې د پرله پسې جګړو او ترهګرۍ له امله د افغانانو ژوند ارزانه شوئ دئ. د سليم عقل اواز ته وژونکي غوږ نه نيسي. اوس لا د وژنې نوي شکلونه، انتحاري وژنې (ځان وژنه او بل وژنه) نه يوازې د نارينه وو، بلکه د ښځو او ماشومانو [وژنې] هم رواج شوي دي؛ که څه هم دا د ټولو بشري حقوقو او اسلام پر ضد عمل دئ. په قرآن مجيد کې د النسا د سورت په ۹۳ م آيت کې ارشاد دئ چې که " څوک يو مؤمن په ارادي ډول وژني د هغه پاداش دوزخ دئ، چې هلته به (د تل لپاره) وي، او د خدای تعالی عذاب او غضب به پر هغه وي، او سخته جزا به ورته تياره وي."

لوی امام ابو حنیفه په فقه اکبر فتوا کي مؤمن دغسي مسلمان ښودلی دئ: " موږ هیڅ څوک د ګناه له کبله کافر نه ګڼو، او نه موږ د هغه له عقیدې نه منکر یو." (١١)

د وژني میراث لا هم په قوت کي دئ او د ختم هیله يي ضعیفه ده. دا د افغان په تاریخ کي تر هر بل جنګ نه اوږد دئ، او ښکاري چي هغه به په یوه او بل شکل نور هم اوږد شي، مګر په هغه حال کي چي د سیاست د ډګر لوبغاړي د خپلو ایډیالوجي ګانو افراطي اړخونه پرېږدي او د زغم په ښوولو سره د روغي جوړي لار ونیسي. څنګه چي ددغو ډېرو ډلو مخینه د جنګ، وژني او افراطیت ده، قوي حکومتي نظام په خپله ګټه نه ویني. دوی دا هم په نظر کي نیسي چي د شورویانو او د لوېدیزو پوځونو په وتلو سره کراري په وطن کي خوندي نه شوه، او دوی په خپلو کي د جنګ یوه بله دوره پیل کړه. په داسي حال کي چي پخوا د برتانوي لښکرو په وتلو سره په وطن کي کراري شوې وه، هغه وختونه په افغانستان کي ددوی په شان تنظیمونه نه وو.

دغه ټول جنګونه، د کورنیو جګړو په ګډون، دغومره اثرناک شول، چي د افغانانو کرکټر او سلوک ته يي تغیر ورکړ. اوس حتی ښځي او ماشومان هم په دغسي بېرحمۍ سره وژل کیږي لکه په دیارلسمه پېړۍ کي چي چنګېزیانو وژل. ددغو ټولو جنګونو، وژنو او د هیواد د ورانولو بیان نه دئ شوئ. امکان يي هم نه مالومیږي. یو څو وروستی بیلګي يي دادي:

د تېر کال (٢٠١٥) په اخر کي د کابل ښار د شاه دو شمشېره ماجت تر څنګ اتو نارینه وو، په ګډه په جوش سره د فرخنده په نامه یوه ځوانه نجلۍ ووژله. ما ته نه ده مالومه چي د افغانستان په تاریخ کي به دغسي بېرحمه وژنه، هغه هم د یوې ښځي او د ښار په مینځ کي، ارګ ته نژدې شوې وي. وروسته د غور ولایت د غلمین په ولسوالۍ کي، شاوخوا شلو سریله طالبانو، نونس کلنه رخشانه یو په بل پسي په تیږو وویشتله، تر څومره شوه. د سریله طالبانو د صحرایي محکمي په نامه یوې سریله محکمې هغه په سنګسار محکومه کړې وه، په دې چي هغې له دېنه انکار کړئ وو، چي له یوه پنځه پنځوس کلن سړي سره واده وکړي، چي پلار يي ورته په نامه کړې وه. د ٢٠١٥ کال په نوومبر کي د زابل په ولایت کي اوه هزاره لارویان - څلور نارینه دوې ښځي او یو ماشوم ووژل شول، بې له دې چي کوم جرم يي کړئ وي. ویل شوي دي چي دا د داعش (د عراق، شام د اسلامي دولت) ته منسوب د ملایانو کار وو. په ٢٠٠٨ یا ٢٠٠٩ کي په سوات کي د راټول سویو ډېرو خلکو په مخ کي د چند په نامه د اوه لس کلنی نجلۍ په درو وهل وو په داسي حال کي چي د هغې لاس اوپښي تړلي شوي وې. هغه وخت طالبان هلته مسلط وو. د ٢٠١٦ کال په جنوري کي د فاریاب ولایت په غورماچ کي یوه سړي د خپلي شل کلني ښځي، رېزه ګل، پزه پرې کړه او خپله يي، چیرته نژدې، د طالبانو تر لاس لاندي سیمي ته پناه یووړه.

په بله سطحه کي څو کاله وړاندي د شرعي محکمي له خوا دښاغلي غوث زلمي په اعدام محکومېدل وو، په دې چي هغه د خلکو د پاره قرآن مجید په فارسي اړولئ وو. دی بیا د کوم چا په شفاعت عفو خو له وطن نه د تل لپاره وایستل شو.

له دغو پېښو نه واضحه ده چي جنګ، هغه هم پرله پسي جنګ او وژنه، انساني صفتونه له مینځ نه وړي او انسان وژنه عامه کیږي. د افغانانو په تاریخ کي دغسي افغان وژنه عامه نه وه. دا ډېره غټه تراجیدي ده چي د افغانانو په ډېر ښکلي ملک کي دغسي کړغېړني پیښي کیږي، هغه هم په یوویشمه پېړۍ کي. چاره په کار ده، چي وخت له وخت نه تېر نه شي، او که نه ددغسي جنګ، وژني او ترهګرۍ به افغانانو ته ددغسي لویو ملي مصیبتونو لامل شي چي که خلاصون ترې نه کېدونکئ نه وي، خورا ګران به وي. اساسي چاره پکار ده. د استاد محمد

ظریف امین یار په نظر چاره داده چي: " ما باید در طرز تفکر خود تجدید نظر بنیادي کنیم." د اساسي چارې لپاره حتمي ده چې د افغانستان جاري واقعیتونه په نظر کې ونیول شي. افغانستان نور یو ګوښه سوئ هیواد نه دئ، او افغانان نور په تقلیدي ژوند قانع نه دي. په میلونونو افغانان اوس په چم ګاونډیو هیوادونو او په لکونو نور په اروپا، امریکا او کاناډا کې پراته دي. تېر کال (۲۰۱۵) شاوخوا دوه نیم لکه افغانان په اروپایي ملکونو کې د ژوند لپاره لاړل. دننه په وطن کې عصري پوهنه، د پوهنتون په سویه، تر هر بل وخت پراخه شوې ده، او ډېر افغانان د الکترونیکي مخابراتي وسایلو - موبایل تیلیفون، انټرنیټ او تلویزیون له لارې له نړیوالو سره په زیاتېدونکي اندازه په تماس کې دي. هر ګړی د نویو مالوماتو خاوندان کیږي، تنویر کیږي او هڅول کیږي چې ژوند د عقل په لارښود وکړي، او له تقلیدي ژوند نه مخ واړوي. دا یو پراخ او پراخېدونکئ حرکت دئ، پدې چې دا د عادي افرادو حرکت دئ، او افراد د هري بشري ټولني بنسټ جوړوي. اوس د افغاني ټولني چلوونکو ته حتمي ده چې ددغه حرکت له پیاوړي کېدلو سره مرسته وکړي، او، په خاص ډول، افغانانو ته د هر ډول پوهني زده کړه اسانه کړي. افرادو ته د ازادي او ددغي لاري نه ممکن کیږي چې خپلو استعدادونو ته، چې انکشاف ته یې ټاکلئ حد نشته، د کمال په لور انکشاف ورکړي. افراد د ښې پوهني او ازادئ په حال کې فکري ابتکارونه کوي، او د ژوند لا ښې طریقې راباسي.

افغانانو ته هم اوس حتمي شوې چې له خپلو جنګونو نه عبرت واخلي او له نویو انکشافاتو نه د ژوند د ښه کېدلو لپاره ګټه واخلي. له دېنه پرته ژوند او راتلونکئ به یې روښانه نه وي. لکه چې د پوهنتون یوه استاد ویلي دي چې: " بشریت په هغه ابتکاري استعداد چې فکرونه راباسي، او عملي کوي یې، متبرک کیږي، او په هغي ناتوانئ په عذاب کیږي چې هغه یې ترک کړي، چې وخت یې تېر شوئ وي." (۱۲)

ددغه اثر تر لومړي لوی سرلیک لاندي، د ازادئ فلسفه، د تجربې فلسفه، د کټورتوب فلسفه ما اضافه کړې ده.
یو ځل بیا له محترم نسیم سلیمي صاحب نه مننه کوم چې له خپلو ډېرو مصروفیتونو سره سره یې دغه لیکنه هم ټایپ کړې ده. م. ح. ک. فبروري، ۲۰۱٦

یادښتونه

۱- د قول نقل، ولیم سهاکیان او ټابل سهاکیان، د سترو فیلوسوفانو ایدیاګانې، خپرونه د بارنز او نوبل، نیو یارک، ۱۹٦٦، ۱۳۳.
۲- د قول نقل، محمد اقبال وزیري، پښتو د تاریخ په بهیر کې، کاکړ تاریخي علمي بنسټ خپرونه، کابل، ۲۰۱۵، ۲۰-۲۲.
۳- کرس روهمان، د آیدیاګانو نړئ، د مهمو تیوري ګانو، مفهومونو، عقیدو او سوچوالانو قاموس، د بالنټاین کتابونو خپرونه، نیویارک،۱۹۹۹، ۳۸.
٤- پورتنئ سرچینه، ۲۳۱.
٥- د قول نقل، سهاکیان، یاد شوئ اثر، ٤٥.
٦- جارج نیلر، د پوهني فلسفي بنسټونه، ژباړه د محَمد حسن کاکړ، د افغانستان د کلتوري ودي ټولنه، ۲۰۰۲، ٤۳.
۷- هانس مارګنتا، علمي انسان د قدرت سیاست په وړاندي، د شیکاګو پوهنتون خپرونه، شیکاګو، ۱۹٤٦، ٥.
۸- پورنئ اثر، ۱٤.
۹- هومر بالابانس، د سقراط، افلاطون، ارسطو، اپیکور، او زینو په نظر ښه انسان، ژباړه د محمد حسن کاکړ، خپرونه د افغانستان د کلتوري ودي ټولنه، کابل، ۲۰۱۰- ۱۳۸۹.

۱۰- افلاطون، د سقراط وروستی ورځې، د هرولډ ټارانټ ژباړه په انګریزي کې، ۱۹٦۹. دغه اثر په بېلو نومونو ډېر چاپ شوئ دئ.

۱۱- اسلام، د جان ولیمنزتدوین، د جارج برازیلر خپرونه، نیویارک، ۱۹٦۲، ۱۷۵.

۱۲- ګري لینک،

"د خورا ډېرو خورا ډېره نېکمرغي ده چې د خیر او شر معیار دئ"

“It is the greatest happiness of the greatest number that is the ”measure of right and wrong

"د ګټورتوب فلسفي " سپېڅلئ رښتین توب"

جان سټوارټ مل (John Stuart Mill) د خبر رسولو یا ګټورتوب فلسفي (utilitarianism) ستر مفسر ګڼل کیږي، خو هغه دغه فلسفه نه ده ایستلې; حتی د هغې د ډېر پراخ نفوذ نوښت یې هم نه دئ کړئ. دا د غېرعادي نومیالي جیریمي بینتهام (Jeremy Bentham) کار وو.

جان سټوارټ مِل د ژوند په وروستیو کلونو کې د بنتهام یو دقیق انځور کښلئ:

" هغه نه دننی تجربه لرله نه باندنی. هغه نه شتمني او نه دښمني پېژندله، نه قوي جذبه نه په مره کېده مړښت. هغه حتی هغه تجربه نه لرله چې د ناروغی له امله وي. هغه له ماشومتیا نه تر پنځه اتیا کلنی پوري د هلک توب په روغتیا کې ژوند کړی. هغه نه خپګان، نه د زړه دروندتوب احساس کړئ دئ. هغه تر پایه پوري هلک پاتي شوئ وو."

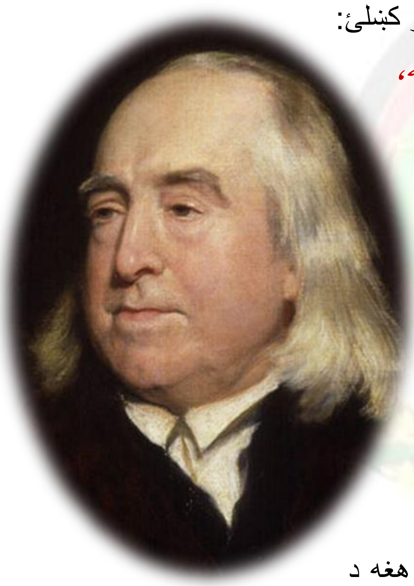

جرمي بنتهام

د بنتهام کورنی هغه ته کافي شتمني پرې ایښې وه، چې بې له کارکولو نه ژوند وکړي: هغه د بخت له دغه نعمت نه ببساري

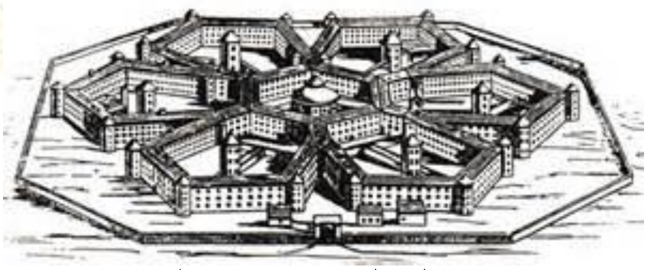

ګټه اوچته کړه. خپل ټول ژوند یې فکر کولو ته ځانګړئ کړ، خو دده ټول تفکر د فلسفي او نظري مسئلو په اړه نه وو. د وراندي تلونکي ګټي رسولو ایډیال چې هغه وراندي کړ، دده په ټول سوچ نفوذ وکړ. بنتهام په ټولو ساحو کې پر مختګ غوښت. له سیاست نه تر محبس، له فلسفي نه تر یخ شویو نخودو پوري. د هغه ډېره نامتو عملي پروژه ، د پان اپټیکان (Pan Optican) یا ټول لیدونکئ په نامه د یو خرخ په شان د بندي خانې په اړه یو نوئ انقلابي تجویز و ، چې په باندې خوا کې یې حجرې او په محور کې یې د چلوونکي یا امر برج تجویز شوئ وو. دغه ټول لید برج (pan optic) د محبس امر بې له دې چې پخپله ورته ورشي په دې قادر کاوه چې د ټولو کوټو څارنه وکړي،. خو دا د دغه اثرناک محبس د مؤسس یوازنی ابتکاري خاصه نه وه. بتهام وړاندیز وکړ چې د ده دغه محبس دي د ګټي کوونکي معاملي په شان وي، په دغه ډول چې هغه به خپل لګښت پخپله پوره کوي، او

هغه سخت کارونه چي بنديان يي کوي *" ډېر بېلاري به پر لار برابر کي."* دغه پروژه به په انسان پالي هم واوړي، ځکه چي چلوونکئ به يي بنديانو ته ښه خواړه ورکولي وشي، او روغتيايي حالت به يي ښه و ساتل شي، او بنديان به چي څومره ډېر کار وکړي، هغومره ډيري پيسي به وګټي. بنتهام په دغې پروژې کي دومره ډوب شو، چي په داسي حال کي چي کوښښ يي کاوه حکومت و هڅوي هغه عملي کړي، دغومره ډېر لګښتونه وکړل چي مفلس شو او نزدي وو چي بندي شي. د افلاس له قوانينو سره د هغه اشنايي (چي لاهم د اته څلوېښتو ساعتونو لپاره يو ډول کړول کېدل او د غوړو پري کېدل پکي وو) يو عبرتناک درد وو.

د بنتهام نور عملي تجويزونه د تليفون له پخواني حال (چي د مخابري، تيوبونو له شبکي نه کار اخيستل کېده.)

پان اوپتيکن محبس

تر هغې پروژې پوري رسيده، چي د اطلس سمندر د پانامه ترانګې له لياری آرام سمندر ته يوه کانال سره ورمښلوي. د ده بله پروژه د ترکاري سړول وه، چي په ژمي کی د عيسوي اختر په ورځو کي نخود و خوړل شي. نوري پروژې يي د قانون اصلاح، د مستعمرو خپلواکي، د برتانيي داساسي قانون تسويد، د لندن پوهنتون تاسيس، او په پای کي د افلاس د پوره اړولو په هکله وې.

جيمز مل
د جان ستوارټ مل پلار

بنتهام د خپل ژوند ډېره برخه په دې کي تېره کړه چي حکومتي لوېان خپلو پروژو ته متوجه کړي، خو ده پخپله دغه کار نه کاوه. دی يو محجوب شخص وو، او غوره يي ګڼله چي ګوښه ژوند وکړي او خپل وخت خپلو پروژو او نظريو ته ځانګړی کړي، او يوازي له خپلو اخلاصمنو دوستانو او پلويانو سره ليدل کتل وکړي. ددوی په ډله کي جيمز مل (James Mill) د جان ستوارټ مل پلار شامل وو. دغه کسان د فلسفي افراطيانو *(Philosophical radicals)* په نامه يادېدل، او دوی د بنتهام تجويزونه عام کول. د هغه د نظريو پلويتوب په خاص ډول په پارلمان کي پراخ اثر وکړ، چي هلته د هغه د متحدانو په ډله کي ډېويډ ريکارډو (David Ricardo) وو، چي د خپل وخت لوی اقتصاد پوه ګڼل کېدئ.

ديود ريکاردو

حتی رسمي مقامونو ته د بنتهام پرله پسي فشار اچوونکي ليکني (کله کله نابېره) د لويو اصلاحاتو لامل کېدلي. د انګلستان بانک له ګورنر سره د نه جعل کېدونکو بانکنوټونو په اړه، چي ده تازه پرې فکر کړئ وو، په مراوده کي، هغه وپوښته چي په څه شمېر بانکنوټونه په جريان کي دي. د بانک ګورنر درک کړه چي دی يي په اړه معلومات نه لري. په بانک کي بل څوک هم پرې نه پوهېده. بانک، د دې لپاره چي د پيسو د جريان د کنټرول ادعا کولی وشي، درک کړه چي مالومه کړي دغه نامالوم شمېر څومره په دوران کي دئ. په دغه ډول جرمي بنتهام په بانکنوټونو باندي د شمېر ليکني او هم د لومړي مالي سياست د مسئوليت ادعا کولی شي.

بيا هم بنتهام د يوه ځلاند سودايي څخه ډېر ليري وو. د هغه ټول څو اړخيز تجويزونه او پروژې د يوه مرکزي پرنسيب له مخي وې، چي هغه د ګټي رسولو ايديا *(Utilitarian idea)* پر اساس ولاړي وې، چي *"طبيعت بشر د دوو خپلواکو بادارانو - درد او خوښۍ- تر حاکميت لاندي کړئ دئ. يوازي دننه په دوی کي ده چي وويل شي،*

مونږ باید څه وکړو، لکه هسې چې مونږ څه کوو." په هغه وخت کې دغسې یو ځلانده او انسان پاله مفکوره افراطي ګڼله کېدله. دغه واقعیت چې اوس مونږ ته څرګند ښکاري، تر زیاتې اندازې د بنتهام، جېمز مل او د هغه د زوی، جان سټوارټ مل، او د هغو د ګټورتوب فلسفې د ملګرو د برکته ده. هغه څه چې مونږ یې نن ورځ مسلم ګڼو، د تاریخ په بهیر کې په ډېرو ټولنو کې دغسې نه ګڼل کېدله او، له یو څو نه پرته، په ډېرو ټولنو کې اوس هم همدغسې پاتې ده. د بنتهام د ګټې رسولو د ایډیال نتایج په نېغه توګه په ډموکراټیک لبرلزم واوښت، چې د لویدیز په آزادو ټولنو کې نفوذ کوي.

د بنتهام د *"ګټورتوب"* فلسفه پر هغه څه ولاړه ده چې هغه *" سپېڅلې ربښتینتوب "* باله. ددغه "ربښتین توب" ادعا داده چې *"د خورا ډېرو خورا ډېره نېکمرغي ده چې د خیر او شر معیاردئ."* د هغه مقصد دا وو چې فلسفه او ورسره د اجتماعي پوهو پرنسیپونه د طبیعي ساینسونو په شان دقیق کړي. هغه د ګټورتوب فلسفې او د هغې د نیکمرغی پرنسیب د اخلاقیاتو د نوي جاذبې قوت په شان وپېژنده. هغه په داډه زړه هیله کوله چې د هغې په پای کې به دی یوه ورځ د ټولنیزو پوهو او فلسفې، نیوټن په شان و پېژندل شی. د هغه اساسي دلیل د *" ګټې رسولو پر پرنسیب"* بنا دئ، چې هغه د اخلاقي پرنسیپ په شان ورته کتل. کوم څه چې د خوښئ لامل کیږي، ښه او هغه چې د درد لامل کیږي بد دئ. خو د دې لپاره چې دغه پرنسیپ اخلاقي وي حتمي ده چې د ټولنې له نظره ورته و کتل شي. کوم هغه چې پر حق وي، د هر یوه نېکمرغي اعظمي حد ته رسوي، او هغه چې غلط وي د ډېر درد او رنځ لامل کیږي. مونږ چې هرکله له سختو فیصلو سره مخ کیږو، حتمي ده چې دغه نېکمرغي له سوچه درد سره اندازه کړو.

دا مونږ د *"ګټورتوب"* فلسفې له مشکل سره مخ کوي. څنګه ممکنه ده چې مونږ په فردي یا د ټولنې په سطح کې، خوښې اندازه وکولای وشو؟ بنتهام د خوښی د دقیقې اندازه کولو دغه ستونزه د *"نېکمرغی محاسبې" (felicific calculus)* سره په تفصیل هواره کړه. ده په خپل تحلیل کې د خوښی اوه بېل بُعدونه په لست کې ونیول، په شمول د هغه د دوام او د فردونو په شمېر سره چې په هغه سره متاثر کیږي. هغه داسې هم د شخص خوښې څلور بېل ډولونه په لست کې ونیول چې هغه له قدرت، شتمنی، مهارت، ښه نوم او په پای کې هم لږ تر لږه بد نیتي *(malevolence)*. داسې هم هغه یو درجن *" ساده دردونه"* و شمېرل، چې په هیله کې له ناهیلی څخه پیدا کیږي (دا هغه کټګوري ده چې مونږ ټول مَسوکِستان *(masochists)* کوي. [هغوی چې له زورېدلو او سپک کېدلو څخه خوند اخلي] خو څرګند حقیقت دادئ چې خوښې، فردي وي یا ډله ایزه، په کمي لحاظ اندازه کېدلی نه شي. داسې ټاکلئ معیار نشته چې د یوی انګېزی یا محرکې*(stimulus)* شدت به په عام ډول له هغه نه راپیدا خوند ته مربوط کېدلی وشي. یو هندی فقیر ممکن له ترخې قورمې یا د اغزیو له توشکې نه خوند واخلي، په داسې حال کې چې هغه به یوه دنمارکي ته د زغملو وړ نه وي.

بنتهام له جیمز مل سره له نژدې څخه کار وکړ او دهغه له زوی جان مل سره یې د زړه مینه وښووله. دواړو ډېر زر سټوارټ مل د بنتهام وارث ولید، هغه ایډیالي انتخاب چې د بنتهام د ایډیاګانو ځراغ به بل نسل ته ورسوي.

بنتهام د ۱۸۳۲ کال د جون په ۱۶مه مړ شو، دوې ورځې وروسته له هغه چې د اصلاح لایحه (Reform Bill) په پارلمان کې و منله شي، د کومې لپاره چې هغه ډېرې هڅې کړي وې. دغې لایحې د برتانیې سیاسي ځېرې ته تغیر ورکړ، په دې چې د رایې ورکولو حق یې دومره پراخ کړ چې د ښارونو هغه لوی مرکزونه یې په نظر کې ونیول چې د صناعتي انقلاب له امله پرسېدلي وو. بیا هم دا هغه ډموکراسي نه وه چې موږ یې پېژنو؛ د ښکته منځنی طبقې، او د کارګر طبقې ټول له رایې ورکولو نه بې برخې وې. سره له دې هم هغه په برتانیې کې د عامه ډموکراسي شروع وګڼل شوه، چې په یوه پېړۍ کې یې تحقق وموند.

د بنتهام د مرګ هره برخه هغسې غیرعادي وه، لکه ژوند چې یې وو. د هغه په "عصري علمي" وصیت کې ویل شوي وه چې، د جنازې په وخت کې دې د هغه تن د ویرجنو دوستانو په مخ کې ټوټه ټوټه شي او بیا یې هډوکي مومیایي شي، په داسې حال کې چې د هغه د خوښې په دریشي کې د څکر وهلو په کالیو، او د وښو په ښاپو کې دي، په ښیښه اې صندوق کې ننداري ته کېښول شي. ده چې هغه اتوایکان (auto icon) [پخپله جوړ شوې تصویر] و ګڼله تر بلې هرې مجسمې څخه یې ډېر دقیق او مناسب یادګار وباله. دغه غول ګوني (goulish) ځېره چې د هغه له وصیت سره سم درول شوې وه اوس په لندن کې د پوهنتون کالج کې په ښیښه اې صندوق کې لیدل کیږي، چې ده د هغه په تاسیس کې قوي رول لوبولئ وو.(پورتنی انځور (محصلان چې د بنتهام د خوښې د پرنسیب له مخې عمل کوي، هر ځو کاله د هغه مومیایي شوئ سر " ازادوي")[9]

ژوند، سکس او آیډیاګاني، اکسفورډ پوهنتون خپرونه، ۲۰۰۳، ۲۳۰.

د جان سټوارټ مِل ژوند او آثار

جان سټوارټ مِل د ۱۸۰٦ کال د مې په ۲۰مه په لندن کې پیدا شو. څرنګه چې مخ کې مو هم وویل، پلار یې له اول نه د هغه پوهنه پر غاړه واخیستله او عزم یې کړئ وو چې له خپل زوی نه یو نابغه جوړ کړي. جان مِل په درې کلنی کې د ریاضي او لرغوني یونان په زده کړې او په اته کلنی کې یې د لاتین، الجبرې او د اقلیدوس د هندسې په زده کړې پیل وکړ. دی تر دوولس کلنی پورې د منطق او فلسفې لپاره تیار مالومېده، خو هرڅه د پلان

[9] د انځور په پورتنی برخه کی د بنتهام جوړه سوی ځیره ده اوهغه وخت جوړه سوه ځی د مومیائی کیدو په وخت کی د کیمیاوی موادو په پکارولو کی یی ریښتنی سر چی په کتنی انځر کی ښودل سوی دی ،وسوځید . س.ه.

له مخي وړاندي لاړل نه. داسي ښکاري چي ځوان مِل په اوه کلنۍ کي د افلاتون تي ايټس (Theaetus) په يوناني ژبه لوستلئ وي. دی که څه هم ددغه اثر د کلمو په مانا پوهېده،

جان ستيوارټ مِل

او جمِلي يي ويلای شوې، خو درک يي کړه چي د مفهوم د پوهېدلو وسه يي نه لري. که چيری د افلاتون د دغي لوړي سويې ډيالوگ، چي د علم لوړ اوښکلي ټکي څنگه پکی تعريف شي په نظر کي ونيول شي، ، د ځوان مِل دغه درک موږ ته د تعجب وړ نه ښکاري، خو نه د هغه پلار ته. هغه خپل زوي ته وويل چي دغه اثر بيا ولولي.

د جان مِل ښوونه، په پرله پسي او حتمي ډول هر سبايي په شپږو بجو پيل کېدله او ټوله ورځ به يي دوام کاوه. په عادي لوبو کي له نورو کوچنيانو څخه گوښه ساتل کېده، او تفريح ته نه پرېښوول کېده، تر څو، نه چي" د کار عادت مات شي او د لتي ميل پيدا شي." شعرونو او تخيلاتو ته په ښه نظر نه کتل کېدل. مشر مِل په دې عقيده وو چي شخصي جذبې بايد د عمومي اجتماعي رضا او موافقي، يا نارضائيت په وړاندي وځپلي شي. د هغه د لارښود روحيه د والټر لنډو (Walter Landor) دغه شعار وو:" يو څو آشنايان، لا لږ دوستان، پېژندگلويان هيڅ نه" جېمز مِل چي د بنتهام د خوښي يا نيکمرغۍ د پرنسيب عام مبارز او د ستر اقتصادي متفکر، ريکاردو (Ricardo) لوی خواخوږئ سلاکار وو، دننه په خپل کور کي، په واقع کي د ويکټوريا د کلاسيک عصر يو هيښناک حيوان وو. ، د خپل زوی د پوهني سره د هغه ځيره انديښنه بيخي ډېره وه. جان ستوارټ مِل تر ديارلس کلنی پوري د هغه په خپله وينا " د سياسي اقتصاد ټول کورس تمام کړئ وو." دا کومه مبالغه نه ده. ده د خپل پلار او ريکارډو تر مينځ مباحثو کي گډون کاوه، نوي اقتصادي افکار به يي جذبول او حتی پخپله به يي هم نظرونه وړاندي کول.

مِل په ۱۸۲۱ کي په پنځلس کلنۍ کي د قانون او اخلاقياتو په اړه د بنتهام اثر تر لاسه کړ. همدا چي د هغه درې واړه ټوکه يي ولوستل، وي ويل چي:"زه اوس يو بل انسان شوئ يم." د بنتهام او د هغه فلسفي نظريو ته د هغه ستايني حد نه لاره. " زه اوس د هغه څه څښتن شوم چي په ژوند کي به د موخي په نامه ياد شي؛ چي د نړۍ مصلح شم."

بنتهام د خپلو اثارو له خپرولو سره هيڅ علاقه نه لرله، هغه دغه کار خپلو پلويانو ته پرېښود، چي د هغه د ناتمامو ليکنو نه کتابونه جوړکړي او د هغه ټول فکرونه چي ده هره ورځ د هغي موضوع په اړه څرگندول چي خيال ته به يي راتلل، د کتاب په ډول واړوي. ستوارټ مِل په اتلس کلنۍ کي په هغي ډېري غټي پروژې لاس پوري کړ، چي د بنتهام د ليکنو د نوټو څخه چي له يو ميليون نه ډېري کلمي کېدلې، تنظيم کړي. دغه کار په پای کي د "پرشواهدو (On Evidence)" څو ټوکيز اثر شو.

مِل وروسته د خپل ژوند په اړه کتاب (Autobiography) کي په څرگند ډول ښکاره کړه چي: " زه هيڅکله هلک نه وم.". يو څوک د هغه د کور د دنني چاپېريال تصور کولی شي چي دغسي څوک يي مشر وي چي د زوی په

وينا يې *" هغه هر ډول قوي جذبو ... په وړاندې ټينګه کرکه ښووله. ده هغه لېونتوب ګاڼه."* خو د مِل مور دا ټول په څه سترګه کتل؟ هغې يا د وېرې يا ناتوانۍ يا تسليمي له امله هيڅ و نه کړل. داسي ښکاري چي هغې دا ټول دمخه ليدلي وو. د هغه مور دارالايتام چلولئ وو. له همدې امله به وي چي جان مِل د خپلي اتوګرافۍ په ٣٢٥ مخونو کي يو ځل هم د خپلي مور يادونه نه ده کړې.

جېمز مِل د خپل زوی په دماغ مينځلو کي دغومره برياﻟﻲ وو چي تر اوه ويشت کلني پوري د هغه د دنني ژوند، په دليل او عقل سره پوره اداره کېده. ځان ته يې اجازه نه ورکوله چي د پلار له خوا خپل مينځلي دماغ نه آخوا شي. دی حتی له خپلو استثنايي استعدادونو نه هم بې خبره وو. هغه يې داسي ګڼل چي *" هغه د همزولو له [استعدادونو څخه] نه دباندي او نه لاندي دي؛ څه چي زه کولای شم د متوسطو استعدادونو هر هلک او نجلۍ يې په يقين سره کولی شي."* دغسي قضاوت يوازي د هغه چا له خوا کېدلی شي چي له خپلو همزولو سره يې هيڅ نه وي ليدلي، يا په ازاد ډول ورسره ګرېدلئ نه وي. سره له دې هم په دغه ځوان باندي چي هيڅکله هلک نه وو، له ځان نه د خبرتيا حس ورو ورو غلبه وکړه. تر څو د ١٨٢٦ کال په منۍ کې، کله چي د لندن له مليار نه ډک ښار کي يې د پخوا په شان پرله پسي کار کاوه، دمه وکړه او له ځان نه يې و پوښتل: *" داسي وګڼه چي ټول ارمانونه دي په ژوند کي پوره شوي دي. ... ايا دا به تاته غټه خوښي او نېکمرغي وي؟"* د هغه په خپلو الفاظو *"يوه نوي نه ځپل کېدونکي د ځان وينتيا اواز په څرګند ډول ځواب راکړ چي، نه!. په دغه ځواب سره مي دننه په وجود کي زړه ډوب شو. ټول هغه بنسټ ونړېده چي ژوند مي پرې ولاړ وو."* دغه ځوان چي د نېکمرغۍ په فلسفي يې ټينګه عقيده لرله، ددې توان نه لاره چي هغه د ځان کړي.

جان ستوارټ مِل هغسي عصبي ناروغي لرله، چي ډېر دمخه يې فکر کېده، خو ده هغه پټه ساتلې وه. داسي ښکاري چي حتی مور او پلار هم پرې خبر نه وو. سره له دې هم د دغې ناکرارۍ په حال کي د تغيير سين روان وو. مِل په دې پيل وکړ چي د *ويليم ورډزورت (W. Wordsworth)* (١٧٧٠-١٨٥٠) رومانتيک شعرونه او غير عقلاني متفکرانو لکه د فرانسي اجتماعي مصلح، *سين سايمن (Saint -Simon)* (١٧٦٠ -١٨٢٨) ليکني ولولي. بيا يوه ورځ يې ځان په ناڅاپي ډول وليد چي د فرانسي د جذباتي شاعر *ژان فرانسوا مر مانتيل (Jean François*

ژان فرانسوا مر مانتيل

ويليم ورډزورت

سين سايمن

(Mar Montel) یادونه لولي. کله چي دغي فقرې ته ورسېد، چي شاعر په هغي کي د خپل پلار مړینه بیان کړې وه، مِل په ژړا شو. دی وایي چي دی په خپل ذهن کي ددغي صحنې په "ځرګندي مفکورې" سره و خوځېد. که څه هم دی دې ته اشاره نه کوي چي په هغې کي په رښتیا څه پېښېدل. د هغه خپله ځیل شوې هیله چي دده په خپل ژوند کي به دغسي صحنه پېښه شي، چي له فروید(Freud) نه دمخه وخت کي به دغسي روښانه نه وای. مِل دغي نتیجې ته ورسېد، چي دی اوس بیرته روغ شوئ دئ." *د دغه فکر ځپل چي په هغه کي ټول احساسات به مړه شوي وي، له مینځ څخه لاړ."* اوس نو جان مِل ځان دې ته ځانګړئ کړ چي انسان پالني ته په خپلې فلسفي کي ځای ورکړي.

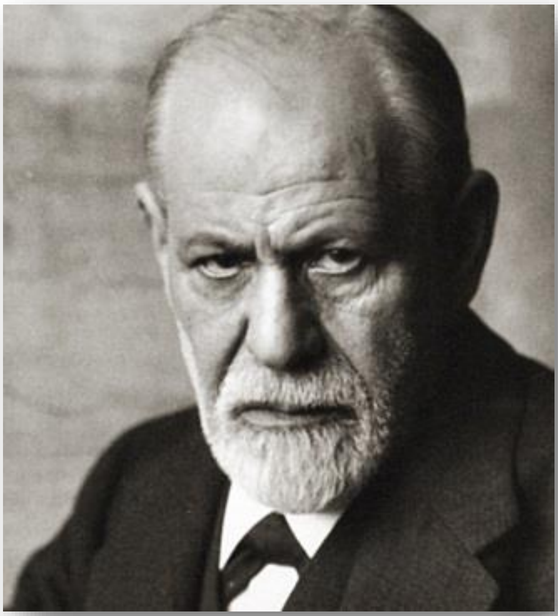

زیګموند فروید

مِل که څه هم د ګټورتوب په فلسفي ولاړ وو، په دې پېل وکړ چي د هغي په مؤسسانو انتقادي شي. د بنتهام په اړه یې درک کړه، چي *" ځان وینېتوب زموږ د عصر د نوابغو هغه شیطان [یاني د رومانتیک غورځنګ پلویان لکه وردز ورت] په هغه کي هیڅ وینن نه شو."* دی دغي نتیجې ته ورسېد چي بنتهام *" د هغو ډیرو بې برکتو او بې حاصله خلکو په نسل پوري [تعلق لاره] چي انګلستان تل تولید کړي دي."* دغه وروستی تبصره له خپل پلار سره د اشارې نه ډېر د غیر شعوري دښمنی تمثیل کوي، خو دی په همدغه وخت کي هم معتقد وو، چي " بنتهام د بشریت ستر خېر غوښتونکئ وو." مِل د ګټورتوب په فلسفه کي د انسان پالني عنصر له ننویستلو نه برسېره، په دې لټه کي شو، چي ټول مفهوم یې پراخ کړي. هغه د دغه کار په کولو سره په دې پیل وکړ چي د لیري رسېدونکي او اصلاحي لبرلي ایډیا په داخل کولو سره دغي مشخصي او په منطقي لحاظ مستدلي فلسفي ته تحول ورکړي.

د هغه له ځرګندي وینا سره سم چي دی روغ شوئ، مِل ورو ورو له خپل عصبي رنځ نه پوره روغ شو، خو اوس یې د ټنګ ټکور کلاسیکي کانسرتونو ته په تللو سره د خپل پلار نارضائیت ځان ته متوجه کړ. خو له کانسرټ نه د خوند په اخیستلو په حال کي د هغه تېره ذهن دغه وېره حس کوله، چي حتمي ده چي ټوله موسیقي به په ځاي ودرېږي. هغه یوازي محدود نوټونه لري، او هغه به یوه ورځ په یقین سره اخر ته ورسیږي. (له دغي ساده تېروتني سره سره د مِل استثنایي منطقي قدرتونه او ذهني سلامتي له نیکه مرغه بیرته په حال شول.)

مِل، د غه محتاط، په قانون ولاړ او غیر عادي مستعد ځوان، د دغي عصبي ناروغی له تجربي نه د یو ډېر نادر صفته انسان په شان راووت. د هغه غیر تخیلي سختوالي پر ځای چي پلار یې پکښي تزریق کړئ وو، مِل په استثنایي ډول د پوهاوی شخص شو، او د عادت له مخي همدا چي د بل چا نظر یې اورېده، ځان یې پرې پوهاوه. د هغه د هدف نجابت اوس د عمل او واقعیت په ډګر کي اعتدالي شو. هغه دغه احساس ته، چي انساني نېکمرغي څه مانا لري، پراخ انکشاف ورکړ، او له تنګ او نه بېنل کېدونکي فرقه ایز احساس نه یې کرکه هم کوله.

بیا نو هغه څه چي حتمي وو، پيښ شو. مِل په څلېرویشت کلنی کي په دغسي ښځي مین شو، چي ښه جذابه او ډېره ذکي وه. دغه دوه ویشت کلنه هرییت ټایلر (Harriet Taylor) یوه سوزناکه شاعره، خو د کنټرول شوي جذبې خاونده وه. هغي هم د ده مینې ته سمدلاسه د هو ځواب ورکړ. خو هغه له بده مرغه د یوه ډېنامیک او بریالي سوداګر سره واده وه، خو د هغه د پوهاوي بېساري خاصیتونه د مِل له پوهاوي سره جوړ راغلل. جان ټېلر (John Taylor) له خپلي مېرمني سره مینه لرله، هغي زر د هغه وفاداری حس له مخي چي له خپل مېړه سره یي ژوره مینه لرله، هغه قانع کړ، چي پر مِل مینه ده، په داسي حال کي چي له خپل مین سره په لیدلو ټینګار کوي، د دوی تر مینځ به "نامناسب توب" نه وي. د یوه کال دننه وکتوریا د برتانیې مِلکه شوه. په عین حال کي دغه سوچه وکتوریایي اخلاق شل کاله اوږد شو.

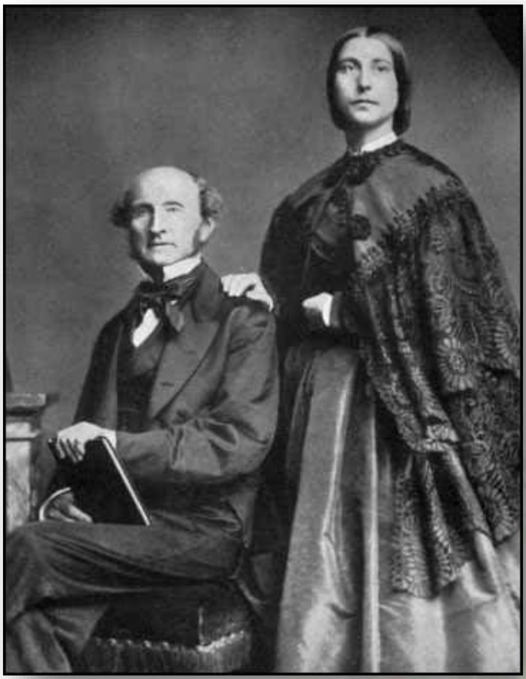

هرییت مِل او جان مِل

مِل، په منظم ډول هري یت لیدله، کله د اونی په اخیر یا ویک اینډ کي، چي ټېلر به چیرته د بزنس د پاره تللئ وو، هلته پاتي کېده. کله به چي دغسي چانس نه برابرېده، ټېلر به د ډوډی خوړلو نه وروسته په مهارت له کور نه وته، او کلب ته به ته، او د مېرمني مین به یي د یوه افلاتوني ماښام تېرولو لپاره د فلسفي او شعري جدي بحث لپاره ښکاره شو. خو کلونه وروسته جان ټېلر یوڅه تند مزاجه شو. د ستوارت مِل یوه وروځه په غیر ارادي ډول پورته او کښته رپېدله او هرییت یو لړ عصبي تکلیفونه پیداکړل. له دي سره هم هرڅه په سطح کي یوڅه ارام ښکارېدل. په بیخي ډېره اندازه یي له عالي احساس نه په استفادي سره دغي ازمېيل شوي ډلي و کولای شوای په خپله غوره شوې لار کي بریالي وي. ټېلر د کیمیا په بزنس کي ګټه وکړه، مِل یو استثنایي فیلوسوف شو، هرییټ د هغه د ایدیا ګانو په انکشاف کي غټ رول و لوبوه. (مِل وروسته ادعا وکړه، چي هغي دده د ډېرو لویو اثارو په لیکو کي برخه لرله.) په عین حال کي وکتوریایي پسپسکي چالانه

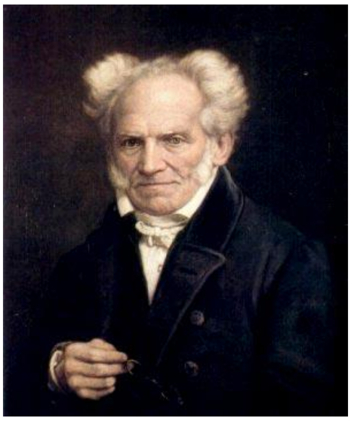

آرتر شوپنهاور

ایمانوئیل کانت

جورج ایلیټ (قلمی نوم)
مری آن ایوانز (اصلی نوم)

وي، خو مِل هر هغه ځوک سخت ترټه چي د هغه د ميني نوم به يي په خوله اخسته. ټېلر هره شپه خوندورو ډوډيو او واين ځښلو ته زور ورکړ، او هربيت د ضعف کولو غېر عادي استعداد وښود.

مِل خپل عادي ډېر کارکولوته دوام ورکړ. په اتلس کلنی کي په ملکي سرويس کي ننوت، او د ختيځ هند شرکت کي يي دنده تر سره کوله، چي پلار يي هلته يو لوړ پوړئ چارواکئ وو. (جېمز حاضر نه وو چي زوی يي خپل عقلاني ميراث په پوهنتون کي ضايع کړي.) ځو کاله وروسته جان ستوارټ مِل د نفوذمني *ويسټ منسټر* مجلي چلول پر غاړه واخيست، چي دغسي نامتو ليکوالان لکه*کولرچ او جورج ايليټ* يي جذب کړل. (د مجلي د ډېرو فلسفي او ادبي کارنامو په لړ کي د انګليسي عمومي لوستونکو ته د *ايمانويل کانټ* ورپيژندل، او د نا اورېدلي *شوپنهاور* ارزونه وه، چي هغه يي په لږ وخت په جرمني کي مشهور کړ.)
تر دغه وخت پوري د بنتهام حضور په ښيښه اي صندوق کي د غول د صورت په شان محصور شوئ او په ۱۸۳٦ کال کي جېمز مِل د نزعي په حال کي و، چي ستوارټ مِل بيا په عصبي ناروغی اخته شو. له همدې کبله به وو، چي پلار يي په وروستيو ورځو کي و نه شو ليدلی. د جېمز مِل د مريني نه وروسته، زوی يي بيا روغ شو، خو د وروځي غېر ارادي رپيدا يي تر پخوا نوره هم شديده شوه.

هيوم جان لاک برکلی هِګل

جان ستوارټ مِل په ۱۸٤۳ کال کي *'د منطق سيستم'* په نامه اثر خپور کړ، چي په هغه سره يي نوم وايست. دغه اثر د *جان لاک، برکلي او هيوم* د برتانيي د تجربي عنعني په لار کښل شوئ، خو د جرمني *ميټافزيکي فلسفه* يي چي، *ايمانويل کانټ* (۱۷۲٤-۱۸۰٤)، او *هيګل* (۱۷۷۰-۱۸۳۱) ورته انکشاف ورکړئ وو، له نظر نه وغورځوله. (مِل په دې قانع وو چي ميټا فيزيک رد کړي. د جرمن ميټافيزيک يوازي له هغو ځو موضوعګانو څخه وو چي هغه سخت وپاروي. هغه لا څرګنده کړه چي له هيګل سره اشنايي "يو ځوک له عقل نه محروموي." د مِل *اميپريسيزم* هغه فلسفي ډګر هوار کړ چي د خپل ګټورتوب فلسفي ايدياګاني پري خوري کړي. مِل د تجربي فلسفي د پلويانو په شان فکر کاوه، چي کومه هغه پوهنه چي موږ يي تر لاسه کوو، په نهايت کي له تجربي څخه راوزي. دغه ډول راوتنه به د عقل نه کار اخيستل په غېر کي ونيسي، خو حتی پخپله عقلي استدلال هم د تجربي محصول دئ، او په تاريخي، روحياتي او فلسفي مفهوم موږ عقل د *شمېريز استقرا (enumerative induction)* له لاري کشف کوو. ياني موږ *عمومي حکمونه (generalization)* کوو، چي هغه په مکرري شمېرني سره استقرا کېږي [استقرا ياني له جزئياتو نه د کلياتو استنتاج کول] . موږ دغه پېښه په وار وار مشاهده کوو چي لمر(الف) په

ظاهر کي د کنګل د اوبه کېدلو (ب) لامِل کيږي. ، بيا موږ دغه نتيجه اخلو چي (الف) د (ب) لامِلکيږي (لمر يخ اوبه کوي). د مِل د فکر له مخي ټول علمي تفکر په دغه ډول کار کوي. هغه د تجربوي يا ازمايښتي تجربې له مخي کار کوي.

مِل ښه درک کړه چي *استقرا* (*induction*) خطا کېدونکي ده. فرق نه کوي چي موږ څو واره د پېښو لړۍ ووينو، موږ هيڅکله باوري کېدلی نه شو، چي بل ځل به کوم مختلف څيز ښکاره نه شي. دا چي ټول قوګان [يو ډول مرغه چي په اوبو کي لامبي]، سپين دي، تل د رښتيا په شان منل شوي وو، خو د اتلسمي پېړۍ په پای او د نونسمي پېړۍ په پيل کي په استرليا کي د اروپايانو په ميشته کېدلو سره مالومه شوه، چي تور قوګان هم شته دي. په استقرا سره د پوهي په ترلاسه کولو کي د ناسم توب امکان تل شته. خو مِل ټينګار وکړ چي دغسي پوهه د اعتبار ښېلي درجي لرلی شي. دا هم په تجربې سره مالومېدلی شي چي موږ دغه پوهنه څنګه ترلاسه کولی شو، او چي هغه کوم ډول شواهد توليد کړل. که دغه پوهه د نوري پوهي په ترلاسه کولو کي ګټوره ثابته شوه، ښيي چي هغه د يقيني توب له لوړي درجي نه بهره منه ده. د تجربو *عمومي طرح ګاني* (*patterns*) د طبيعت *"قوانين"* تهيه کولی شي، چي هغه پخپل وار د طبيعت د نورو قوانينو په ټاکلو کي ګټور کېدلی شي. دغه حقيقت چي ډېر *تيزابونه* له *القلي* (*alkali*) سره په تعامِل کي مالګه جوړوي، کيميا پوهان دغي فرضيې (*hypothesis*) ته و هڅول چي ممکن ټول تيزابونه له القلايد سره په تعامِل کي مالګه جوړه کړي. دا به بيا و ازمايل شي، او په دغي پروسې کي به ډېر ځانګړي تعامِلونه کشف کېدلی وشي.

د يقيني توب دغه ارزونه به حتی په غېرساينسي ډګرونو کي هم پيښېدلی وشي. په اوله کي د پېښو د يوې ځانګړي لړۍ په اړه، زموږ استقرا به په خپله رامنځ ته شي. د بېلګي په ډول، موږ کشف کوو چي د ډېر مقدار بير (*beer*) څښل به موږ نېشه کړي. د زيات مقدار سايډر (*cider*) يا واين (*wine*) يا ويسکي(*Whisky*) موږ نېشه کوي. دا موږ دوهمي استقرا درجي ته هڅوي. د هر الکولي څښاک زيات مقدار څښل سړی نيشه کوي. لا مهمه داده چي موږ د خپلو تجربو په اړه د دوهمي درجي استقرايي نتيجي تر لاسه کوو. موږ د مکررو تجربو په رڼا کي دغي نتيجي ته رسيږو چي ټولي حادثي د عمومي مطابقت تر حاکميت لاندي دي. د هغو سلوک به له پخواني سلوک سره مطابقت وکړي. موږ نتيجه اخلو چي پخپله طبيعت له ځينو عمومي قوانينو سره مطابقت کوي. د مکررو او پراخو تجربو په پايله کي موږ دغي نتيجي ته رسيږو، چي هره پېښه (*effect*) يو علت (*cause*) لري. په تاريخي لحاظ د ژوند په يوه وخت کي دغه نتيجه ترلاسه کيږي؛ هغه زموږ د روحي ماشين يوه برخه ګرځي، او په دې ډول هغه زموږ ټول فلسفي ليد ته ځانګړتيا ورکوي. هغه هغه طريقه کيږي، چي موږ ژوند کوو؛ هغه طريقه چي موږ فکر کوو.

د عليت په اړه چي دغي نتيجي ته رسېدلي يو، موږ د يوه بل علمي کشف په لور د " له مينځ نه وړني استقرا" (*eliminative induction*) له لاري مخ په وړاندي ګام اخيستلی شو. موږ يوه پېښه تجربه کوو، او څو ممکن علتونه کشف کوو. يو څوک مري؛ موږ ټول ممکن علتونه ازمييو. د يوه عضوي حيوان جنس يا نوع پوره له مينځ څخه ځي؛ موږ خاص علتونه څېړو، او له نظر څخه غورځوو. يو په بل پسي ډول ډول علتونه له نظر څخه غورځول کيږي، تر څو چي موږ استقرايي "سم" ځواب ومومو. دا په خپل وار د طبيعت د قانون په اړه زموږ د فردي عقيدې تفکري اثر پياوړۍ کوي. خو هسي چي موږ ليدلی شو، حتی دغه شمېريز استقرا د شمېريز استقرا پر پخواني پرنسيب باندي ټينګ ولاړ دئ.

د مِل په نظر شمېرېزه استقرا په نهایت کې زمونږ ددغې ټولي علمي پوهي توجیه یا اساس دئ. په پای کي مونږ په دغي طریقي ډېده کوو، چي له دوو اساسي عنصرونو څخه استفاده کيږي: تجربه او یاد.
د مِل استدلال ډېر قوت لري، خوځيني د ضعف ټکي هم لري. د دوهمي درجي له استقرا سره سره - لکه یو ډول والئ او علیت- د هغه په استدلال د راتلونکي په اړه د هیوم په افراطي امپیریسیزم باندي غلبه کولی نه شي.
زمونږ ټوله استقرایي پوهه یوازي په تیري او اوسني توافق یا یو ډول والي *(consistency)* باندي ډېده کوي. داسي هم هغه زمونږ په هغي ګڼني یا فرضیې ډېده کوي چي وایي راتلونکئ به له تېر او اوسني مهال په شان یو ډول وي. د مِل په نظر دغه ګڼنه چي راتلونکئ به تیري ته ورته وي، زمونږ په دوهمي درجي استقرایي پوهي پوري اړه لري. خو دا د منطقي ګردی څرخ له ځان سره لري. د هیڅ استقرا دپاره ممکنه نه ده چي وښیي راتلونکي به د تیري، اوس یا راتلونکي په شان وي. په دغه ساده دلیل چي ټوله استقرایي پوهه په همدغي استقرایي پوهي ولاړه ده.
دوهم اعتراض پخپله د ساینس پوهانو له خوا دئ. کومه هغه نوې طریقه چي دوی نوي قوانین پري باسي، له دغي استقرا سره لږ تړاو لري، یا یې هیڅ نه لري. یو ساینس پوه حیرانوونکي واقعیتونه *(facts)* ازمیېي، او بیا یې د شرح لپاره ډول ډول ګڼني وړاندي کوي. بیا هغه دا تر ازمایني لاندي نیسي، چي و ګوري که هغه له واقعیتونو سره اړخ لګوي. که یې مطابقت وکړ، دغه ګڼنه یا فرضیه د پوهي، ساینسي قانون او یا حتی د قانون په شان منل کيږي. بیاهم په دغه اعتراض باندي د مِل متقابل استدلال یوڅه قوت لري. د هغه په نظر هره فرضیه به تل غېریقیني پاتي وي. نوري فرضیې به هم وي، چي له دغو واقعیتونو سره به مطابقت کوي. دا چي کومه یوه یې ومنله شي، د فرضیې استدلال کوم لاربنود نه ورکوي. (د مِل له انتقاد سره سره له شمېرېز استقرا نه هره دوهمه درجه استقرا بیا هم له هماغه عیب نه خالي نه وي.)
د مِل تجربي طریقه هم دی له یوه بل زیانمن سوال سره مخامخ کوي. مونږ څنګه پوهیږو، چي هغه پېښه چي مونږ یې تجربه کوو، زمونږ له تجربي څخه بېل شتون لري؟ په بله ژبه مونږ څنګه پوهیږو، چي په نړئ کي یو څیز د یوه ربښتیني او ټینګ ټکي په شان شتون لري؟ مِل په متوافق ډول له دېنه انکار وکړ چي دغسي فرضیه وړاندي کړي چي زمونږ له خبرتیا یا شعور نه دباندي یوه تلپاتي نړئ وجود لري. پر ځای یې نظر ورکړ چي "ماده" به د یوه دائمي امکانیت په شان وګڼله شي. دی داډه وو چي "ددغي مادي مفکوره ټوله هغه معنا په ځان کي نغښتي لري، چي دغي ګډي نړئ ورپوري تړلي دي. ددغي ګډي نړئ نور اوسېدونکي به لږ قانع وي. مِل په متمم ډول استدلال وکړ، چي دماغ د " د احساس لړلو تلپاتي امکانیت دئ." زمونږ دماغ یو لړ احساسات او هیجانونه دي، چي له خپل ځان نه د*" شعور مزي" (thread of conscience)* په شان خبرتیا لري. دغه مزئ یا تار مخ په بیرته اړولو سره یادونه تهیه کوي.

دغه استدلال، چي په روحياتي يا فلسفي لحاظ څه پيښيږي، په خاص ډول قانع کوونکۍ نه دئ، خو د "خبرتيا يا شعور مزئ" په خپل ذات کي د راتلونکي د پاره يوه ښه نښه وه.

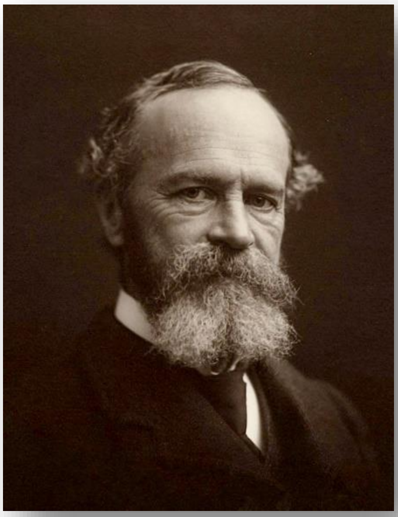
ويليم جيمز

نيمه پيړی وروسته ووچي د امريکي سيکالوجي پوه ويليم جيمز(William James) د دماغ او د هغه د دماغ او د هغه د "خبرتيا وياله" (Stream of consciousness) شرح کړ. مِل ممکن ددغي ابتکاري او رڼي کوونکي مفکوري په لور لومړی ګام پورته کړئ وي.

د مِل په نظر مونږ د منطق قوانين په شمېريزه استقرا سره کشف کوو. دغسي قوانين لکه د پيژندګلوی يا هوييت قانون (Law of identity)- چي يو څيز، چي په عين حال کي چي خپل ځان او بل څيز کېدلی نه شي- چي له ورځنۍ تجربي څخه ددوهمي درجي استقراګانو په ډله کي راځي. په ورته ډول د رياضياتو قوانين له حادثاتو نه زمونږ له استقرايي پوهني نه راوزي. د يو د عدد حکم د مفردو څيزونو له مشاهدې څخه راوزي. داسي هم د دوه عدد له جوړه څيزونو نه زمونږ له مشاهدې نه راوزي. دغه دوه حکمونه په اساس کي سره تړلي نه دي، يا دا چي د يوه لړ رياضي شعارونو څخه راوتلي دي، ددې مانا دا ده چي ١+١=٢ يوازي له تجربي څخه استقرا ده. دا په هيڅ ډول په منطقي يا په رياضي لحاظ "ضروري" نه ده. دا استقرايي پوهه ده لکه هسي چي "ټول قوګان سپين دي." د مِل په نظر ممکن مونږ يوه ورځ کشف کړو چي ١+١ دوه نه کيږي، خو څنګه چي مونږ ډيري تجربي لرو، چي ١+١ = ٢ کيږي، مونږ د هغه له رښتين توب نه په ډېره لوړه درجه متيقين يو.

مِل دلته په واقع کي د خپل پلار پر ضد غږيږي، چي هغه د رياضياتو په هکله نوميال (nominalist) وو. د هغه په نظر ١+١ يوازي د ٢ تعريف دئ. ټول رياضيات پر دغسي ساده تعريفونو بنا دي. داسي هم سټوارټ مِل د نونسمي پيړی د ډېرو رياضي پوهانو له خوا تر انتقادونو لاندي ونيول شو، په شمول د کيمبريج پوهنتون نامتو پروفيسر ويليم ون ويل له خوا، چي هغه د نيغي پوهي (intuitionalist) پلوی وو. د نيغي پوهي د پلويانو په نظر مونږ هيڅ درک کولی نه شو چي ١+١ له ٢ سره برابر نه دي. هغه په غوڅه توګه د پوهېدلو وړ نه دي. نو ١+١ دوه کيږي. حتمي ده چي همدغسي وي. بله لار نه شته. ټول رياضيات ددغسي بنسټيزو بصيرتونو په پوره رښتين توب باندي بنا دي.

مِل ددوی په وړاندي استدلال وکړ چي د نړی په اړه زمونږ پوهه اوس هغه نظرونه دي چي له پخوا د درک وړ نه ګڼل کېدل. په توله منځنۍ دوره کي د درک وړ نه وو، چي مځکه ګردی ده او د لمر پر شاوخوا راګرځي. د نيوټن د جاذبي تر مشاهدې پوري د درک وړ نه وو چي مځکي تر اوږده واټن پوري عمِل کاوه، چي په هغه سره يي د سپوږمی حرکت متاثر کاوه.

د مِل د رياضياتو تجربي نظر له ستونزو سره مخامخ شوه. په تجربي پوهي پوري د عددونو مربوط کول غټ مشکل د رياضياتو اصلي ماهيت دئ. زمونږ په تجربي نړۍ کي د څيزونو محدود يا معين *(finite)* اعداد دي. له بلي خوا مونږ پوهيږو چي هلته ډېر نامعين عددونه شته دي. له نوي هندسي نه هم ورته اعتراض جګ شو، چي په دې وختو کي د روسي رياضي پوه نيکولای لوباچفسکي *(Nicolai Lobachevski)* کشف کړئ چي هغه د امپيريسيزم د رياضياتو نظر ته به خنثی ورکوونکي ضربه ثابته شي. لوباچيوسکي ښودلي ده، چي د اوقليدوس هندسه چي په هواره سطحه کي د تطبيق وړ ده، د هندسي يوازنی شکل نه دئ. نوري پوره بيلي هندسي هم شته چي په منحني سطحو کي د تطبيق وړ دي. په فزيکي نړۍ کي دا زياتره ارتباط نه لري. د رياضي فضا او فزيکي فضا په هيڅ حال کي سره تطابق نه لري. دلته تجربه او رياضيات سره جلا څيزونه دي.

نيکولای لوباچفسکی

مِل په ۱۸٤٤ز کال کي اقتصاد يا سياسي اقتصاد ته، چي هغه وخت په دغه نامه يادېده، مخ واړاوه. اقتصاد لاهم په لومړيو پړاونو کي وو. *ادم سمت Adam Smith* (۱۷۲۳- ۱۷۹۰ز) د دغه دسپلين لومړنی بنيادي اثر، د ملتونو شتمني *(The Wealth of Nations)* په نامه اويا کاله دمخه خپور کړئ وو. *مل "د سياسي اقتصاد پرنسيپونه"* په نامه په خپل اثر کي په عمومي ډول د هغو پرنسيپونو له مخي غربيږي، چي ادم سمت د لومړي ځل لپاره ايستلي، او وروسته ډېويډ ريکارډو *(David Ricardo)* ورته انکشاف ورکړئ وو. دغه دود د "کلسيک اقتصاد" په نامه ياد شو، خو مِل يو څو مهم کشفونه پکي وکړل چي د دغه کلاسيک اقتصاد د تلپاتي تغيير لامل شول. خورا ډېر ژور يي خورا ډېر ساده وو. مِل درک کړه چي قوانين د توليد په اړه دي، نه د وېش په اړه. د کار، مځکي، او ماشين د توليد مؤثريت، ټول به په ځينو افاقي قوانينو سره لړ او ډېر تنظيم شي. دغه قوانين په ځينو محدودونکو عواملو سره متأثر کيږي، لکه طبيعت، (ډېره پريماني يا قحطي)، د توليد مؤثريت (د کار يا د ماشين) او داسي نور. په دې ډول شتمني د هغو قوانينو او افاقي عواملو له مخي توليديږي، چي مونږ قادر کوي د هغه مقدار تر اخيري حده پوری ورسوو، خو همدا چي توليده شوه، موږ يي وېش " اعظمي حد" ته رسولی نه شو. تر هغه دمخه *ادم سمټ Adam Smith, ډيوډ ريکاردو David Ricardo* او پلويان به يي چي کوم وخت له خپلو هغو قوانينو سره چي دوی خپله ايستلي وو مخ کېدل، ، ځانونه معاف کول. آزاد مارکېټ خپل "طبيعي" قوانين لرل او د هغو په اړه هيڅ کېدلی نه شول.

ډيوډ ريکاردو
David Ricardo

په پرېماني کي نرخونه کښته لوېدل، او اجوري په حتمي ډول لرېدېلې. کرنيزه مځکه چي به نوره هم لږ لږه شوه، اجورې به پورته تللي. که څه هم ډېر کړاوونه ګالل کېدل خو خبره به دغسي ساده وه. د مِل د توليد او وېش جلاوالي دغسي قوانينو ته، چيرته چي په وېش پوري يې اړه لرله، د پای ټکۍ کېښود. همدا چي شتمني توليد شوه، همدا چي مالونه مارکېټ ته تيار شول " انسانان په انفرادي يا ټولنيز ډول هغسي سلوک کولی شي، هغه

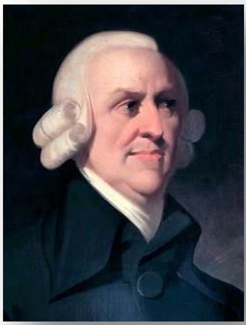
ادم سمت
Adam Smith

دوی د هغه چا په اختيار کي ورکولی شي چي خپله يې غواړي"."وېش"، "طبيعي" قوانين هيڅ نه لرل."هغه مقرري چي د هغو له مخي"وېش" تاکل کيږي، د ټولني د هغي واکمني برخي نظرونه او احساسات دي، چي جوړوي يې، چي په بېلو بېلو دورو او هيوادونو کي ډېر مختلف دي، او چي انسان يې و غواړي، ممکن نور هم مختلف شي." له وېش سره اخلاقيات يو عامِل کيږي: مِل وښودله چي اخلاقيات څنګه په پانګه والي اقتصاد کي خپله لار پيدا کولی شي.

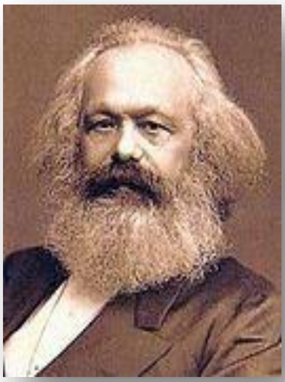
کارل مارکس
Karl Marx

دا يو ابتکاري بصيرت وو چي د نونسمي پيړۍ سوشلستانو او د مِل هم مهال، کارل مارکسKarl Marx، څخه ډېر توپير درلود. (وروستي د "کمونست مانيفست" اثر په هماغه کال خپور کړ، چي مِل "د سياسي اقتصاد پرنسيپونه" په نامه خپل اثر خپور کړ.) مارکس او سوشلستان په دې لټه کي ول، چي په سوشلستي کنټرول د ازاد مارکيت اقتصادي سيستم ونړوي او اخلاقيات په اقتصاد کي داخل کړي. مِل وروسته له هغه چي اول يې توليد له وېش څخه بېل کړ، نظر ورکړ چي "چيرته چي شتمني په وېش پوري اړه لري، د کټورتوب پرنسيپونه دي تطبيق شي." هغه وخت د شتمنی د وېش فکر او د کټورتوب فلسفه د شمال او جنوب قطب په شان سره ليري ول. داسي ښکارېده چي هغه ددې له پاره طرح شوي وو چي د خورا ډېرو لپاره خورا ډېره بدمرغي توليد کړي. مِل انقلابي نه وو او نه يې غوښتل چي دغه سيستم ونړوي. د هغه له نظرونو څخه مقصد دا وو چي پخپله سيستم ته تحول ورکړي، ددې لپاره چي ټولو ښکيلو خواوو ته يې ښه وګرځوي. د کټورتوب فلسفه بې له شکه له اول نه اخلاقي فلسفه وه. چي د عصر سوداګري پيچلتوب باندې تطبيق کېدلی وشي، بې له دې چي ساده يا اسانه ښول شوی يا ناکافي وي. هغه به اقتصادي ټولني ته سمدلاسه تحول ورنکړي، خو د هغه عقلي او ورو ورو نفوذ په يوې نيمي پيړۍ کي تر نن پوري جريان لري. که څه هم په دغه ډول اعتراف پرې شوئ نه دئ، خو د کټورتوب فلسفه د کار مارکېټ، د اتحاديو مذاکرو او د اجرائيوي معاش په سطوحو کي لږ تر لږه د پرنسيپ په څېر پر ځای پاتي دئ. هغه بې له دې چي انکار وشي ټولي دغسي اجتماعي معاملي پوهوي خو د هغه مراعات به و نه شي. دا يوازنی معيار دئ. دا د يوه معيار په څېر کرځېدلئ، چي وېش باندي قضاوت کوو. ويل کيږي چي په لويو کمپنيو کي اجرائي رئيسانو ته له حد نه ډېر معاش ورکول کيږي، هغه دئ چي "مارکېټ يې حکم کوي." دا له اخلاقي بحث نه دباندي د توليد موضوع ده. د دغه تمرين په وړاندي اعتراضونه د مِل د جلاوالي د پرنسيپ څخه استفاده کوي، او ټينګار کوي چي دا د وېش موضوع ده. د دې مانا دا ده چي دغسي مواجب تر اقتصادي نه ډېر د نورو ملاحظو تر حاکميت لاندي دي. هغه ټول د اخلاقي

قضاوت په ساحه کي واقع دي، او دلته ډېرو ته ښکاري چي د هغه ډېر مناسب تطبيق به د ګټورتوب د ايډيا د ټولګټي مفکوره وي.

مِل هغه وخت خپل اثر *"د سياسي اقتصاد پرنسيپونه"* په نامه ليکه او د عادت له مخي به يي له *هيريت ټيلر* سره په اونی کي لږ تر لږه يو ځل ډوډئ خوړله. دی لاهم په ژور ډول پرې مين وو. وروسته يي ادعا وکړه چي هغه د ده له علمي کار سره تر دې حده ښکېل شوې وه چي همکاره يي ګرځېدلې وه، او د هغه د کتابونو په ځينو برخو کي يی ډېر ابتکاري فکرونه وړاندي کړی وو. د هغه په نظر هيريت *"د پوره هنرمنې"* دماغ لاره. په واقع کي د هغې *"چټکه پوهاوی"* هغه د دې لايقه وګرځوله چي *" د بشريت د واکمنو په ډله کي ځرګنده ځېره وګڼله شي."* خو نورو چي ميني ړانده کړي نه وو، هغه يوه بل ډول ځيره پېژندله: يوه استثنايي او يوڅه مغروره ښځه. حقيقت چي هرڅه وي انکار کېدلی نه شي چي *هري يت* په دغو کلونو کي د مِل دپاره يو لوی الهام او ملاتړه وه. د هغې د همکارئ دقيقه اندازه تر پوښتني لاندي ده، خو په دې کي شک نشته چي هغې د دغه عصر د يوه نامتو او پراخ نظره متفکر له اثارو سره فکري مرسته وکړه، او هغه هم په غټه اندازه. له همدې امله وو، چي هغه په دې نژدې وختو کي د ښځو د غورځنګ د مخکښانو او نامتو کسانو په ډله کي شمېرل شوې ده. پخپله مِل هم وروسته د ښځو په ازادئ کي غټ رول ولوباوه، او لکه څنګه چي و به وينو، هغه بې له شک نه د هغې له ډېرو فکرونو نه بهره من شو.

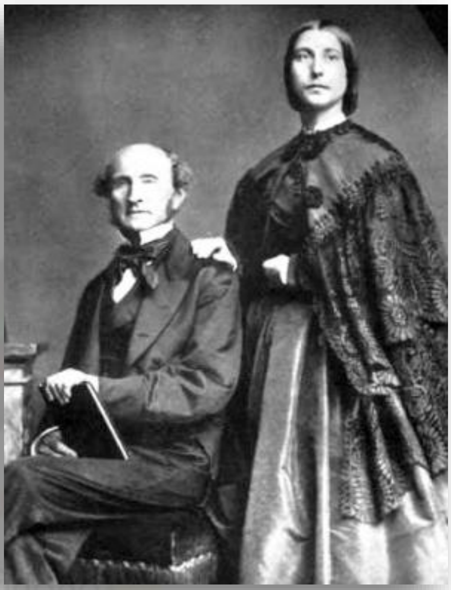

هيرييت مِل او جان مِل

په ١٨٤٩ کي د هغې مېړه مړ شو. دوه کاله وروسته، په پای کي مِل له هغې سره واده وکړ. اوس نو دوی په يوه کور کي اوسېدلی شول، بې له دې چي نور ورپسي خبري وکړي. خو د دوی اړيکي د پخوا په شان وې، که څه هم په دې اړه په يقين څه ويل کېدلی نه شي. ټولي نښي ښيي چي د دوی واده تر اخيري حد پوري هيڅ رسېدلئ نه وي. په رشتيا هم که وضع بل ډول وای، ژوند به يي توپير لرلای. په دغه مرحله کي يوه هم د دې توان نه لاره چي په خپلو اړيکو کي فزيکي ستړيا ته غاړه کښېږدي. د مِل وروځي (ورېځي) هماغسي په چټکی سره رپېدلې، او هري يت له دغسي روحي- جسمي ناروغتيا *(hypochondria)* يا مالخوليا څخه زوربدله، او يوڅه معيوبه شوه.

په ١٨٥٨ کي د هند له بلوا نه وروسته د ختيځ هند کمپنی منحله شوه، او حکومت د هند اداره په خپل لاس کي ونيوله. *مِل* د کمپنی د يوه لوړپوړي اجرائيوي چارواکي په شان ښه تقاعد ترلاسه کړ. هغه او هيري يت د فرانسي سهېل ته لاړل، چيري چي د هغه ځای ښې هوا په هغې ښه اثر وکړي. په دغه وخت کي معلومه شوه چي د هيري يت "ناروغي ګاني" تر روحي- جسمي ناروغتيا نه ډيري وې. هغې د سل نری رنځ لاره (چي په غالب احتمال پخپله له مِل نه ورته نقل شوئ وي، چي هغې د سږي په مرض- ټوخي- اخته وو.) همدا چي دوی د فرانسي *اويګنن* ته ورسېدل، هيري يت سختي تبي ونيوله. *مِل* يوازي په هيښتاک حالت کي ليدل چي مينه يي په ژور ډول مخ په ډوبېدو ده او مړه شوه. *مِل* د دې لپاره چي خپله پياوړی ضربه سپکه کړي، ځان په کار کي ډوب کړ او خپل ډېر مهم، نسبتاً کوچنی اثر په نامه *"د ګټي رسولو فلسفه"* *(Utilitarianism)* په دغه وخت کي وکاږه، چي په کال ١٨٦١ کي خپور شو. دغه اثر د هغه د فلسفي جوهر تشکيلوي- د ګټورتوب فلسفي بنسټ،

چې د هغه په نورو اثرونو کې يې نفوذ کړئ دئ.

د *مِل* له خوا د *بنتهام* او د کټورتوب د فلسفي لومړنی له حد نه ډېره ستاينه د هغه د پخوانی عصبي ناروغی له امله معتدله شوه، مِل يې دې ته وهڅاوه چې د *بنتهام* ډيري ايدياګاني رد کړي، په تېره د انسانانو د عقلي طبيعت په اړه د هغه ډېر ټينګار او د هغه فکر چې انساني سلوک تر محاسبې *(د سپيڅلي توب محاسبې)* لاندي راځي، په دغسي تحليل سره انسان مطالعه کېدلی نه شي. د لومړني لاس تجربې *مِل* ته وښودله چې دا *" د تحليل هغه خاصه ده چې احساسات له ليکنې څخه جلا کوي".*

وردزورث Wordsworth

بنتهام يا د ټولني جذباتي او روحي خوا هېره کړې يا په نظر کې نه وه نيولې. د هغه د کټورتوب نظر منوري ټول - بشپکني فلسفي سره زيانمنه شوي وه. دا سوړ خيرات وو. په رشتيا هم د ټولني په اړه د بنتهام ټوله طريقه د تنور دوري *(Enlightenment)* تش په نام علمي، په تېره په عقل باندې ټينګار زيانمنه کړې وه. هغه هغه تاريخي انکشافات او پياوړي جذبات *(Passions)*، چې د ټولني د هسکېدنې لامل شوي وه، له نظر څخه غورځولي وو. له بلې خوا د مِل د کټورتوب فلسفه، د رومانتيکي ليکوالو لکه *وردزورث Wordsworth* او *کولرج Coleridge* او داسې هم د لرغونو يونانيانو په ليکنو سره متاثره شوي وه. هغه په دې لټه کې شو چې خپل ټولنيز دريځ د انساني سلوک له ټولو اړخونو سره معتدل کړي. ټولنه هم، د انسانانو په خبر، چې په غير کې يې نيولې، د روحياتي او جذباتي قوتونو تر اثر لاندې ده.

Coleridge کولرج

د کټورتوب فلسفه په اساس کې پر اخلاقي بنسټ ولاړه ده او هغه دا چې *"خوښي ښه ده."* په تېره پيړی کې *ډېويډ هيوم (David Hume)* په فلسفه کې د اخلاقياتو د داخلولو پر ضد ډېر پياوړئ استدلال کړئ وو. *" د اخلاقياتو په هر سيستم کې... ليکونکئ د څه وخت لپاره په عادي استدلال سره مخ په وړاندې ځي او د خدای تعالی شته والئ ثابتوي، يا د انساني چارو په اړه مشاهده کوي. زه هغه وخت سمدلاسه حيران شم چې د شته (is) او نشته (is not) د فرضيو پر ځای دغه فرضيه نه وينم چې له " بايد (might)" يا " نه بايد (might not)" سره تړاو ونه لري. دغه تعبير غير محسوس دئ، خو هغه تر نهايي درجې د اهميت وړ دئ".*

هيوم چې دغه مخفي استدلال رابرسېره کړ، دغې نتيجې ته ورسېد چې *" د بدې او ښېګڼې توپير يوازې د څېزونو په اړيکو کې نغښتئ دئ، او په عقل سره نه درک کېږي."* اخلاقيات يوازې د احساساتو او نظرونو موضوع ده. هغه د فلسفي بحثونو له ډګر نه دباندې ده. هره فلسفه چې پر اخلاقياتو بنا وي، لکه د کټورتوب فلسفه، مجبوره ده چې خپله لاره د *هيوم* د استدلال په خوا او شا کې و مومي.

له هماغه اول نه واضحه ده چې د مِل د کټورتوب فلسفه د استدلال ژورتيا او باريکي لري. *" يوازنی ثبوت چې د ورکولو دئ، دا دئ چې يو څيز چې د ليدلو وي، دا وي چې خلک يې په رښتيا ويني. يوازنی ثبوت چې اواز اورېدل کيږي دا دئ چې خلک يې اوري: زموږ د تجربې نور منابع هم همدغه شان دي. په همدغه ډول يوازې د مشاهدې په*

درک سره ممکنه ده چي هر هغه څيز توليد شي چي مطلوب وي، ياني خلک يې په رښتيا غواړي." بيا نو دی په دغسي مهارت سره چي هيڅ پټ او مخفي نه دئ وړاندي درومي او ووايي چي : د يوه څيز موندنه او خوندناکه موندنه او کرکه ترينه کول او دردناک يې ګڼل هغه څيزونه دي چي سره نه بېلېدونکي دي، يا د هماغو څيزونو دوې بېلې برخي دي. ... د هر هغه څيز غوښتنه له هغه تناسب نه پرته چي ايډيا يې خوښوونکې ده، فزيکي او ميتافزيکي ناشونتيا ده."

مِل د هيوم له استدلال نه خبر او په دې لټه کي دئ چي پرې لاس برئ شي. دی په خپل استدلال کي چيرته چي يوازي د شته کلمه ده په پټه نه ګډوي او پر ځای يې يو روحياتي واقعيت وړاندي کوي. د لته مناسبه ده چي د بنتهام د فلسفې د پرنسيپونو جوهر بيا راوړل شي، چي مِل پرې معتقد وو. " طبيعت انسانان د دوو خپلواکو بادارانو، " درد او خوښي" تر حاکميت لاندي کړي دي. يوازي هغو ته په مراجعې سره ده چي مونږ څه وکړو. لکه هسي چي ټاکو څه به وکړو. ... د ښه او بد معيار د دوی په حکم پوري تړلئ دئ. دوی مونږ اداره کوي، په ټول هغه څه کي چي کوو يې، په ټول هغه څه کي چي وايو، په ټول هغه څه کي چي فکر کوو. هر کوښښ چي کوو له خپل محکوميت څخه ژغورل دي، له دې نه غبرګ څه نه وي، چي ... د ګټورتوب دغه پرنسيب وښودل شي، او تائيد شي."

د هيوم شرط يا قېد د ګټورتوب په فلسفه کي پر ځای وو. د ګټورتوب فلسفې پرنسيپ بې له شک نه مجرم دئ: "خوښ ايسېدونکئ هغه دئ چي غواړو و يې کړو." بل ګام يې هم مجرم دئ: "د نېکمرغی د خورا ډيرو، خورا ډېره نېکمرغي " ده. نو مونږ بايد "خورا ډېره نېکمرغي د خورا ډيرو د پاره ولټوو." دواړو بنتهام او مِل داسي ګڼله چي دوی د هيوم سوچه فلسفي استدلال ته د سايکولوجيکي واقعيت په داخل کولو سره ځواب ورکړئ دئ. دا هغسي ده چي مونږ سلوک کوو، او دا دغسي ده چي مونږ بايد سلوک وکړو. سايکولوجيکي واقعيت (Fact Psychological) نه يوازي اخلاقي وظيفه کيږي؛ هغه دواړه نه سره وېشل کېدونکي دي.

د ګټورتوب فلسفه زمونږ د يوويشتمي پيړی حساسيتونو ته له مسلم ګڼلو نه پرته بل څه نه ښکاري. په واقع کي مونږ د ګټې رسولو يا د ګټورتوب د فلسفې په عصر کي ژوند کوو. کوم هغه دليلونه چي بنتهام وړاندي کړل، او مِل هغه تشريح او تفسير کړل، وار په وار يې ډېر پلويان وموندل، تر څو چي خورا ډېرو ته يې خورا ډېره خوښي په برخه کړه. د شلمي پيړی ټول هغه کوښښونه ،چي ناسم يې ثابت کړي، مصيبتناک شول[10]. حتی په هغو نادرو وختونو کي چي ازميښت يې وشو، عملي کوونکي يې مجبوره شول ادعا وکړي، چي دوی د هغه په نامه عملکوي. کمونيزم په تيوري کي هغه ومنله، لکه چي د کارګرو ډېر غټ پوسترونو اعلام وکړ، چي نېکمرغي د ټولو لپاره راتلونکې ده. فاشيزم په تيوري کي د هغه محدود نژادي شکل ته ځان متعهد کړ، چي ګواکي نېکمرغي د ټول لاندي کوونکي نژاد حق دئ. دغه دواړه اعلام شوي شکلونه د مِل د لبرلي شکل تقليد ثابت شول.

1 . ريه تالی ستيوارت د "اور په افغانستان کی" په نامه کتاب کی ليکی: "...او امان الله ، د محمود طرزی له لياری د ترکانو يوو خاصی ډلی سره چی ځان ته ئی ترک ځوانان ويل، احساسی اړيکی لرلی. دغو ځوانانو د خپل هيواد د عصری کيدو او د اساسی قانون د بيرته ژوندی کولو لپاره چی ډير کلونه نافذ و ملا تړلی وه. د دوی يو ملګری د مصطفی کمال په نامه په دی ګناه چی د ليکونکی جان ستيورت مِل لمسوونکی آثار ئی لوستلی وو، بندی شوی وو. بل ليکونکی چی ترک ځوانانو د هغه آثار لوستل محمود طرزی وو. چی نا خپری شوی او نيبنداره ليکنی ئی په پټ ډول لاس په لاس ګرځيدلی. فصل ۲ ، مخ ۹" ... په بل عبارت داسی برييښی چی اعليحضرت امان الله خان په غير مستقيمه توګه د مِل له افکارو څخه متأثر وو. س.هومان

د لبرل ګټورتوب ایډیالوجي، چي *مِل* ورته انکشاف ورکړ، د هري هغي ټولني له لاري چي څومره ازادېدله، هغومره خپرېدله، تر دي حده چي د ګټورتوب دغه پرنسیپ اوس د لوېدیز ډول ډموکراسیو کي د اساسي قانوني حق په شان شوئ دئ. هیڅ سیاستمار به د هغه د نقض خیال کولي و نه شي. حتی هغه غوښتني هم چي سختي ګاني وګالي، ټولو ته د ښه والي په عبارتونو کي تل په دغه ژبه ویلي چي د خوښۍ ښې ورځي راتلونکي دي.

خو دغه خوښي په دقیق ډول څه ته وایي؟ کوم څیز دئ چي مونږ خوښ کوي؟ *مِل* له اول نه دې مسئلې ته متوجه وو. هغه پوهېده چي د *بنتهام* په پرنسیپ کي *" ګټورتوب"* له حد نه ډېر ټینګ نیول شوئ دئ. بنتهام ګټورتوب په دغه ډول تعریف کړئ وو: *" ... په هر هغه څیز کي، هغه خاصه چي په هغې سره ګټه، ښیګڼه، خوښي، ښه والئ یا نېکمرغي تولید شي... یا د زیان، درد، بدي، یا د بدمرغۍ مخه ونیوله شي."* دا ممکن کافي پراخ ښکاره شوئ وي، خو په هغه شبېه کي چي د سپېڅلي توب محاسبه عملي شوه، هغه په حیرانوونکي ډول ساده او ابتدایي شو. دغه محاسبه ښه مجهزه وه چي کمیت*(Quantity)* په محاسبه کي ونیسي، خو څه وخت چي کېفیت *(Quality)* په نظر کي ونیول شي، هغه له نظره غورځېدلئ وو، او هغه دا وو چي په عمل کي پېښ شول. د *بنتهام* ګټورتوب په زیاته اندازه یوازي د ډېر ښکته ګډ معیارله مخي د خوند یا لذت وو.

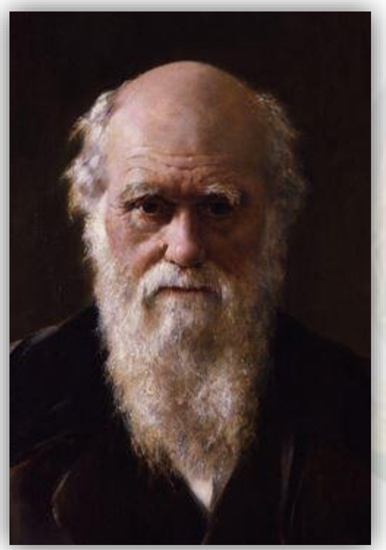
چالز داروین (Charles Darwin)

له بلي خوا د *مِل* تعریف کمیت، کېفیت او پرمختګ په نظر کي نیسي. *"... دا باید د خورا پراخ مفهوم ګټورتوب وي چي د پرمختګ کوونکي انسان په تلپاتي ګټي بنا وي."* د نېکمرغۍ په دغه نظر کي د څیزونو د ښه کېدلو ایډیا پرته ده. *مِل* دلته د خپل عصر د ډېر تازه نظر سره په لیکه کي وو. د هغه د ګټورتوب د فلسفې د خپرېدلو نه بس دوه کاله دمخه د چالس ډاروین *(Charles Darwin)* د ژوندیو جنسونو د سرچینې *(Origin of Species)* په نامه اثر خپور شوئ وو. د *مِل* د پرمختګ ایډیاګانو د تکامِل مفهوم په نظر کي نیولئ وو. خو سره له دې هم په دقیق ډول یې د *هیوم* د *شته/ باید (is/ought)* اعتراض سره ستونزي لري. *(پرمختګ د ټولني لپاره ښه دئ، مونږ باید د پرمختګ لپاره کوښښ وکړو.)* داسي ښکارېده چي هغه په عملکي اهمیت نه لاره. د انسان د پرمختګ ایډیا به د نېکمرغۍ په شان ټوله ومنله شي. زمونږ د ګټورتوب عصر دا هم د اساسي قانون په شان پېژندلئ دئ. *(حتی تش په نامه محافظه کار یا د ساتنپالني ګوندونه به دغه ضرورت حس کړي، چي خپل تعریف د پرمختګ لپاره نقض کړي،)* *مِل* ټیګار وکړ، چي ټولي نېکمرغۍ سره برابر ارزښت نه لري. رښتنی نېکمرغي د "روحي بشپړتوب" *(spiritual perfection)* لوړه درجه په ځان کي لري. په عملکي احتمال لري مونږ هغه وخت نور هم بریالي شو، چي په نانبغ ډول د نېکمرغۍ د خپلولو لپاره کار وکړو. دی د رښتین توب او ښکلا په اغېزې ټینګار کوي. دا د حساسیت ترزیق غواړي. پوهنه او داسي هم تجربه د نېکمرغۍ د ژوري درناوی لامل کیږي. د *مِل* د ګټورتوب فلسفه په دغه ډول د خوندورتوب *(hedonism)* د ډېر ښکته معیار څخه لوړ مقام ته هسک کیږي، خو دا د خاصانو رنګ او بوی لري. حتی پخپله محتاط*بنتهام* هم منلې وه، چي یو څوک به کله د یوې ساده لوبي په کولو سره هغومره خوښ شي چي لکه د موسیقي کومي ژوري سمفوني ته چي یې غوږ نیولئ وي. *" تعصب چي له نظر نه وغورځول شي د اکوبکو لوبه*

د موسیقي او شعر پوهو او هنرونو سره یو شان ارزښت لري." دلته به د هغه سپیڅلي محاسبه له روحیاتي نظرونو سره همغاړي ښکاره شي.

مِل له دغي مسئلي نه خبر وو. له هغه څخه یي حتی ګټه پورته کړه، چي د ګټورتوب په فلسفه کي د لبرل فکر داخل کړي. د خوښی ارزښت په هغه ښیګڼه کي پروت دئ چي د فرد ژوند ته یي راوړي. بیا هم د ټولو له ګټي سره باید د ټولو ملاحظه په نظر کي وي. اجبار باید هیڅ نه وي. نیکمرغي په هغه ټولنه کي په ډېره ښه توګه نفوذ کولی وشي، چي هلته هر څوک پرېښوول شي چي د خپلي خوښي نیکمرغي و لټوي. یوازنی شرط باید داوي چي د نیکمرغی دغه فردي ډول د نورو د نیکمرغی له رقم یا عمومي ښه والي سره ټکر و نه کړي. د لبرلیزم دغه ډول ترویج د"خورا ډېره نیکمرغي د خورا ډېرو" پر ضد په عمومي استدلال باندي بري مومي. دغه ډول استدلال چي په لفظي لحاظ او تر څه حده په نظر کي ونیول شي. د ګټورتوب فلسفه به د عوامو غرغړه کول بیرته جاري کړي. له هر نظر نه چي ورته وکتل شي، د ډېرو سادیزم (sadism) [له ډیري بېرحمئ او ظلم څخه خوند اخستل] به د ښکار د قرباني فردي عذاب په یقین سره تر سیوري لاندي کړي، خو نه د مِل د نیکمرغی د نه مداخلي ډول.

د مِل د لیبرلي تعریف نیکمرغئ - هر یو خپل ځان ته - د نیکمرغي محاسبي او دهغه عمومي کېفیت ته یو ډول ستونزه وړاندي کوي. نیکمرغي اوس باید په دغه ډول تفسیر شي، چي د هر راز محاسبې لپاره تیاره وي. له بلي خوا داسي استدلال به وشي، چي د فردي نیکمرغی محاسبه تر دغو شرایطو لاندي نه شونکي او نه ضروري ده. مونږ به څنګه وکولی شو چي د خورا ډېرو، خورا ډېره نیکمرغي محاسبه کړو؟ څرګنده ده چي د سلیم عقل له تجربي معیار نه باید دلته کار واخستل شي: یوه عمومي هوکه.

دا د مِل د منطق سره جوړ راځي، چي د هغه له امپریسیزم، د هغه لهلبرلیزم او د هغه لهیوټلیټریانیزم (د ګټورفوب فلسفه) څخه یو اتحاد جوړ وي. په داسي حال چي هر فرد د خپلي خوښي نیکمرغي غواړي، ضروري کیږي چي د نیکمرغی کشف تجربي وي. داسي هم، له پخوا نه ټاکل شوی، د ټولو د نیکمرغی د تضمین لپاره یا له باندي نه فکر پکي هیڅ لاره و نه لري. او د ټولو د نیکمرغي تجربي محاسبه به له شمېرېز استقراء سره د پام ورته والئ ولري. د تېروتني لپاره به ور خلاص وي، خو تکرار به یي یقیني توب نورهم پیاوړئ کړي. " یوازي شواهد کافي دي چي ممکنه ده هر هغه څه چي غوښتل کیږي، دا وي چي خلک یي په رښتیا غواړي." دا به دائروي ښکاره شي، خو یو ځل به دا سایکولوجي وي چي د هیوم د شته/ باید اعتراض په غوڅ ډول ځواب کړي. لکه مِل چي وایي: "که موخه، هغسي چي د ګټورتوب فلسفه یي وړاندیز کوي، په نظر او عمل کي د موخي په شان و نه منل شي، هیڅ څیز به هیڅ څوک، هیڅ وخت قانع کولی و نه شي، چي هغه همدغسي وه."

خو آیا دا ټول تصویر دئ؟ په یقین، مونږ کله غوره ګڼلی شو چي له خپلي خوښي نه غیر د یوه بل څیز لاس ته راوړلو لپاره عمل وکړو. مونږ د غیر غوښتني یا د دندي په مفهوم سره عمل کولی شو، خو د" سم څیز کول" هم مونږ ته خوښي راکوي - په خپلو ځانوکي د ویاړ، خوښي، په شکل او په ټولنه کي زمونږ د ارزښت وړ احساس او په داسي نورو شکلونو. د نیکی او ښېګني ترزیق په دې ډول فرد او ټولني ته خوښي ښني. بیا نو د نیکمرغی لا ډېر ژور مفهوم ته راځو، چي مونږ د" روحي بشپړتوب Spiritual Perfection" په لور نور هم هڅوي.

نېکمرغی ته د مِل د فردي غوښتني ټينګار، فرد مجاز کوي چي خپل ځان ته په ګټور او په ټوليز ډول انکشاف ورکړي. دی په دې ډول ټول کېدای شي، او خپل ټول امکانات لټوي. خو دا يو څه خوښ ليدل دي. د مِل د فارمول جوړښت په يقين سره لار پرانيزي. چي دغسي وشي، خو دا چي هغه به همدغسي وکړي ، هغه بله خبره ده. زمونږ سيکالوجي، چي ازاده پرېښوولـه شي، موږ د رڼا او خوږوالي په لور تل نه رهي کوي. دا يو نسل وروسته وو چي سيګمنډ فرويډ (Sigmund Freud,) (۱۸۵٦-۱۹۳۹) شرح کړه چي عصبي ناروغي، غېر شعوري، او ځان بربادوونکي محرکونه زمونږ په عملونو کي غټ رول لوبوي. له بلي خوا د مِل لبرليزم، د نورو په سلوک کي د پلارواکي ډوله مداخلي مخه ونيوله، ددغي ګټني له مخي چي په مونږ کي ډېر نه پوهيږي، چي کوم څيز مونږ ته ښه دئ.

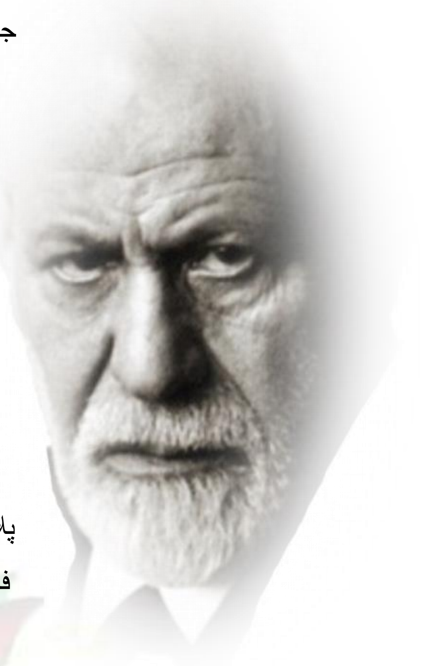

سیګمند فروید

د مِل په وخت کي حتی د اجتماعي ښه والي کوښښونه په معمولي ډول ددغي پلارواکی د پرنسيپ له مخي کېدل. بنتهام او د مِل پلار په يقين سره همدغسي فکر کاوه. دوی خپله عقيده په ازادي اعلاموله، خو هغه ډېره ايډيالي او نظري مفکوره ثابته شوه، چي له واقعيت سره يې ډېر تړاو نه لاره. د لومړي لاس تجربې مِل خپلي پايلي ته يو ځل وهڅوه. فرد خپلي ازادي، او د خپلي ازادئ د تفسيرولو حق لري.

بيا نو دا حيرانوونکي نه ده چي مِل په دغه وخت کي خپل ډېر نفوذناک اثر، "د ازادی په اړه" (On Liberty) خپور کړ. ده په هغه کي شرح کړه چي دی د اختيار او جبر په فلسفي اړخ نه ګرځيري، خو د "قدرت له ماهيت نه او محدوديتونو څخه، چي د ټولني له خوا په فرد باندي په مشروع ډول چلول کيږي." مِل په خپل دغه اثر کي وايي چي: " د ازادی او قدرت تر مينځ جګړه د تاريخ د هغي برخي ډېر ځرګند خصوصيتونه دي، چي مونږ له ډېر پخوا نه ورسره اشنا يو." دی دا هم واضح کوي چي هغه د معاصري ټولني " ځرګند خصوصيت" هم جوړوي، که څه هم په اروپا کي تر انګلستان نه ډېر دغه حال وو. په انګلستان کي " زمونږ د سياسي تاريخ د خاصو حالاتو له امله ... په شخصي سلوک د

مقننه يا اجرائيوي قوې له خوا د مداخلي په اړه د پام وړ

حساسيت موجود وو." دا " دغومره د فرد د خپلواکی له

امله نه وو، لکه د هغه د پاتي شوي سلوک له مخي

چي وو، چي حکومت ته لا هم داسي کتل کېدل،

چي د خلکو د ګټو پر ضد استازي کوي."

د همدغه دليل له امله وو چي [اوس هم] زياترو خلکو لا نه ده منلي، چي د حکومت قدرت د دوی خپل قدرت يا د هغه نظرونه د دوی خپل نظرونه دي.

مل ټينګار کوي چي دلته بس يوازي يو " ډېر ساده اصل" سته " چي د هغه بايد په مطلق ډول د ټولني چارې له فرد سره د اجبار او کنترول له لاري اداره کړي". په دې مانا چي " هغه يوازنی پايله چي بشريت ته په انفرادي يا ټولنيز ډول حق ورکوي، د هر ځانګړی غړي د عمل په ازادي کي مداخله وکړي، ځانی ساتنه ده." دا يوازنی عادلانه

هیله ده*"هغه هیله چي مونږ یې له خپلو نورو ملګرو مخلوقاتو څخه لرو تر څو د مونږ د شتون د بنسټ د ساتنې لپاره راسره یو ځای شي"* - خو دی دا هم زیاتوي چي ټولنه مجبوره ده خپلو غړو ته*"دهوساینې لومړنې اساسات"* برابر کړي. مل د *یوټلیټاریان (Utilitarian)* یا ګټورتوب یوه ټولنیز ایډیالي پړاو ته داسي په تمه ؤ. که څه هم له ایډیالي یوټوپیا (Utopia) [١١] څخه دغه پړاو ډیر واټن لری، خو د نن ورځي ټولني ته، کوم چي د ازدي نړی په ډېرو برخو کي لیدل کیږي یوه اندازه ورته دی. (خو د خنډونو د پوره مخکینی اټکل نه پرته چي داسي ټولنه نا ارامه کولی شي.)
د مل د ټولنیزی ګټي رسولو نظام به هغه اجتماعي او اقتصادي شرطونه یقیني کړي چي فرد به د هغو له مخي په خپلو ایډیاوو ژوند وکړي.
د مل د ټولنیزی ګټي رسولو نظام به هغه اجتماعي او اقتصادي شرطونه یقیني کړي چي فرد به د هغو له مخي په خپلو ایډیاوو ژوند وکړي. فرد به د یوه انسان په توګه په دغه ډول وکولی شي خپلو ټولو استعدادونو ته وده ورکړي. دلته یوځل بیا ټینګار په مترقي ځانی- ودی باندې ده چي فرد ارزښتونه وروزي او خپلی موخی تعقیب کړي تر څو په دې بریالی شي چی خپل شخصیت بشپړ کړي. (څنګه چي وروسته به ووینو مل سکسیست "د جنسي توپیر پلوی" نه ؤ. د ګټورتوب ټولنه د هغې د ټولو غړو په خوښي سره غوړیږي.)
په دغه ډول آزادي د ګټورتوب په ایډیالونو باندي ولاړه ده. غړي او نظام د داسی یو*"ټولنیز ترون"* له مخي نه سره یوځای کیږي، چي د هغی له مخي افراد له خپلو ځینو خصوصی ازادیو څخه تیرشی تر څو ټولنیزی آزادی لاس ته راوړي. *"ټولنیز ترون"* د آزادی څخه تیریدل غوارې په داسي حال کي چي د ګټورتوب ایډیال د هغه خصوصي وده په غیر کي نیسي. ازادي او د ګټورتوب فلسفه له اوله سره تړلي وو. د بنتهام د ازادي مفکوره ټوله فرضی نه وه. په فردي ازادی باندي د هغه عقیدې، دی وهڅاوه چي ووایي کوم هغه قانون چي همجنس بازی منع کوي، باید لغو شي.
"څرنګه ویل کیدی سی چه د دوو کسو تر مینځ د خپلي رضا دغسي عمل، د دوی د مصئونیت یا د نورو یا د هر څه چي وی، له مصئونیت سره تراو لري؟ دا یو څه مشکله ده چي درک شي." دغسي وړاندي تللي مفکوری په هغه وخت کي چي په لواطت نیول شوی کسان په دار ځړول کیدل، په پراخه کچه نه اورېدلی کېدلې. د همجنسو تر مینځ د جنسي عمل په اړه د بنتهام نظر، چي د لوړو پرنسیپونو خاوند وو، او پخپله یې د جنسي عمل هیڅ تجربه نه لرله او د خپل عمر تر آخره لمنپاکی پاتي شو، د هغه د ګټورتوب د لبرلي کوونکی اغیزې په اړه ژور څه را ته وایي. څنګه چي مل پخپله څرګندوي، په لمنپاکي کی ټولیز حکمونه ګوندې د یو بل چا لپاره چی عمري بکارت ولری ډېر مناسب وي."
په داسي حال کي چي بشریت ناقص دئ، ګټوره ده چي نظرونه راز راز وي، بیا نو دا سمه ده چي باید د ژوند کولو تجربې [هم] راز راز وي." (په رښتیا سره هم زمونږ په عصري ګټي رسولو ټولنه کي پخپله پاک لمني ده چی د *" ژوند د ډېرې عجبی تجربي"* په شان ګڼل کیږي.) خو د دغسي تناقضاتو په اړه د پای خبره باید د مل وي: *" زمونږ د نظریو د نه منلو او نقض کولو پوره ازادي، عیناً هغه شرط دئ چي د عمل د موخې په هکله رښتینتوب غوره کړو. په هیڅ بل عبارت، یو موجود د انسانی استعدادونو په درلودلو، نشی کولی پر خپل رښتینتوب په متناسبه توګه باده اوسی."*
د یادولو وړ ده چي د ټولني هغو بیعدالتیو، چي مل یې دغو لیکنو ته وهڅاوه، په هماغه وخت کي یې *مارکس (Marx)* هم هڅولی ؤ چي *پانګه (Das Kapital)* وکاږي. ډېری به د برتانیې د وکټوریا د عصر د غریبواو خوارو، ښاري سیمو

---

[١١]. یوټوپیا، د ارمانونو ښار، فاضله مدینه، س.ه.

د ځینونکو شرایطو په نظر کي نیولو سره د مارکس انقلابي خیګان د مل د لوړو احساساتو په پرتله ډیر مناسبت وویني.
خو عجبه داده چي دا د مل د نظرونو بهیر دي چي مونږ کی په پرله پسي ډول نغښتی دئ چی ظاهراً په هغه وخت کي اغیزمني نه ښکاریدې، خو لوېدیزه ټولنه ئی ننی حال ته ورسوله او اوس یي په دې پیل کړئ دئ چي هغه دولتونه هم یوه کړي چي په تازه وختونو کي له مارکسستي هیبت څخه سر هسک کړئ دئ.
ایا د مل خبرې په رښتیا دومره بې اغېزې وې؟ لږ تر لږه په تیوري کي ، د خپل وخت د اجتماعي ناوړتیاو په هکله د مل د علاج نسخی د مارکس په شان وې. مل، فردي موخو ته د ور رسیدو لپاره ازادي غوره کره. مطلب دا وو چي د فرد پټ طبیعي توان پوره ازاد شي، مونږ ټول قادر کړي چي خپل ټول استعدادونه کشف کړو. دغسي ازادي به زمونږ د تخلیق او تخیل د توان د ودې د پوره زیږیدو لامل شي. په نتیجه کي به مونږ پر دې و توانیږو چي په اخلاقي، روحي او عقلاني لحاظ پرمختګ وکړو. دا به په خپل ځانګړی وار یوه داسی ښه ټولنه رامنځ ته کړي چی په خپلو هغو ناوړو پیښو غلبه وکړي چي مارکس یې پاروئ وو، خو پرته د انقلاب د شدیدو ورانیو څخه. یو ځل بیا، د مل وړاندیزونه دهغو اجتماعي او اقتصادي ستونزو دهوارولو لپاره، چی وکتوریایي برتانیه یي مصیبتناکه کړې وه، په سختی سره یوه عملی اواغېزمنه لاره برېښی. د هغی سره سره ګوندی په دقیق ډول بربنډ شوی وی چي لوېدیزي ټولني د مل له وخت نه تراوسه د ۱۵۰ کلونو په بهیر کي څومره پرمختګ کړئ دئ. د دغسي نظرونو ازادوونکي اغېزې په اول سر کي ډېرې ورو وې، خو د تیری یونیمی پیړی په شاوخوا کي هغه ډېرې چټکی او بریالی شوې دی.
د *سیلیکان سیمي* (*Silicon Valley*) چي اوس په ټوله لوېدیزه نړی کي لیدل کیږي، د مل د *ځان - پېژندنی* د واقعي کېدلو پوره بېلګي دي. *[د سیلیکان سیمه د لوړي ټکنولوجي سیمه]* او څنګه چي هغه په فردي کیفیتونو او تشبث تکیه لري، هغه به په یقین سره په دغو مؤقتي شاتګونو بریا ومومي.
د مل په لبرلي ګټورتوب فلسفي یو ټینګ انتقاد پرځای دئ. مونږ څنګه کولی سو چی ټولیز ښه والی: *"د ډیرو شمیرو ډیره خوښي"* محاسبه کړو؟ سمدلاسه ځواب تجربوی دی. سلیم عقل او تجربه به مونږ ته لارښود شي، خو ان دا هم د ستونزو خوا ته ور درومي. مل ښه پوهېده، چي د فرد د نېکمرغی انفرادی غوښتنه هم ، په آخر کي د نېکمرغی ډول ډول شکلونو ته منتهي کیږي. خو د دې مانا دا ده چي په منطقي لحاظ ممکنه نه ده چي په ټولنه کي د لویی کچي نېکمرغی محاسبه وکړو. څنګه به د یوی ټولیزی نېکمرغی لپاره د علاج یوه نسخه ادعا وکړو چي ټولو ته نېکمرغی راوړي؟ په داسي حال کي چي هر یو د ځان لپاره د خپلي خوښي نېکمرغي غواړي. ایا د نېکمرغی لپاره زمونږ انفرادي ډوله نسخي به په واقع کي د ټولني د ټولیز ډوله نسخو سره کوم راز ډډه لګوی؟ د فلسفي مناظرو له اړخ نه ځواب*"نه"* دئ. هیڅ منطقي دلیل نه لیدل کیږي چي د نېکمرغی فردي مفهومونه به ولی سره ګډ وي، خو د ګټورتوب فلسفي پلویان به استدلال وکړي چي دا لکه د هیوم فلسفي استدلالونو په شان مورد نه لري. د انسانانو په شان مونږ ټول د انساني طبیعت عنصر په ګډه لرو، او دا په کافي اندازه پراخ دئ چي یوه اجمالی پایله له هغی نه غوره کړو.
دا استدلال د*"نه، پوهیږي چي مفهوم لري"* په شان دئ. او په عمل کي، دا مدرن ډموکراتیک لبرلیزم - ګټورتوب دی چي تر ماغزو په رښتیا کار کوی. اقتصاد پوهان د*"خوښي د حالت"* یو ټولیز عامل محاسبه کوی چي هغه معمولاً د مستهلک د لګښت په درجه او اندازه پوری اړه لري. خو په پای کي دا یوازې د اقتصاد له نظر نه د هغه د خپل شرط، خپلی پایلی او خپلی ښیګڼی لپاره محاسبه ده. دا به دننه په ټولنه کي د خلکو د اجمالي خوښی*نښه* وي، خو په خپله نېکمرغي نه حسابوي. دا ځانله یو بېل ذات دی، او له دې سره چي مونږ څومره لګښت کوو، په هیڅ ډول ورته نه دئ: د دواړو تر مینځ ضروري اړیکه نشته، سره له دې هم داسي ښکاري چي دا هغه څه دی چي مونږ یې اوس

مهال تر خپلی وسی کولی شو. څنګه چي زمونږ ټولنه په پیاوړي ډول د اقتصادي عواملو له لاري اداره کیږي، دا به عجبه مالومه نه شي چي دغه عوامل ښیي چي مونږ په څه حال کي یو. مونږ په واقع کي په هغه حال کي بیرته داخل شوي یو، چي د بنتهام د سپېڅلي محاسبي د ډېر ښکته ګډو پیښو له معیار سره ورته والئ لري.

مل په خپلو خپرول سوو اثارو سره په زیاتیدونکی توګه نوم وایست، او د درناوی شخصیت شو، او له دی امله یې د ورځي په موضوع ګانو باندي ښه اثر وکړ. کله چي د امریکي کورنی جګړه په ۱۸۶۱ کال کی پیل شوه، ده د شمال په ملاتړ ټینګ اواز جګ کړ. د هغه په نظر مریي توب د دغه جنګ مرکزي موضوع وه، چي د ګټورتوب د فلسفي په تجویزونو کي یې هیڅ ځای نه لاره. (ده۱۱ چي لا ځوان وو، د ویلیم ولبرفورس *William Wilberforce* د مریي توب ضد لایحې چي د برتانیې په پارلمان کي دېرش کاله دمخه منل شوې وه، په ټینګه ملاتړ کړئ ؤ.)

په ۱۸۶۵ کي خپله مل و هڅول شو چي پارلمان ته کاندید شي. خو هغه د خپل لبرل ګوند پلویانو ته څرګنده کړه چي ځان به یوازي په خپلو یو څه غیرو معمولو شرطونو سره کاندید کړي. د انتخاباتو په وخت کي به دئ هیڅ مبارزه و نه کړي او اجازه به هم ور نه کړي چي د ده په پلوي د رایو ګټلو لپاره چا ته پیسي ورکړل شی. په اول کي لا حاضر نه وو چي ویناوي واوروي، یا مؤکلین په کوم ډول مخاطب کړي. هغه د لبرلي ګټورتوب د پرنسیپونو له مخي غوښتل چي په دې اړه رایه ورکونکي په خپله خوښه فیصله وکړي. دی په پای کي وهڅول شو چي له دغي غیرعادي سیاسي چوپتیا څخه تیر شي او یوه وینا وکړي. وروسته له هغه چي ده وینا وکړه، و اوریدونکو پوښتنو ته یې په ځواب ویلو پیل وکړ. خامخا له دغو پوښتنو به ځیني پارونکي هم وي. سره له دې هم هغه په پوره صداقت سره ځوابونه ورکول. یو ځل و پوښتل شو چي *" ایا تا په رښتیا ویلي وو چي د انګلیس کارګري طبقې، که څه هم د نورو هیوادونو له کارګرانو نه په دې توپیر لري چي په دروغ ویلو شرمیږي، بیاهم په عمومي ډول دروغجن دي."* هغه سم له لاسه ځواب ورکړ چي *" هو، ما ویلي وو."* د حاضرینو د کارګري طبقې غړو، د درناوي په ډول چکچکي وکړې، او مل په حقه غوره شو.

مل، د پارلمان د غړي په توګه، د یو شمېر موضوع ګانو په اړه ویناوي وکړې. ښځو ته د رایو ورکولو د حق، په حکومت کي د فساد د شته والي موضوع ګانو په ګډون د اقتصادي موضوع ګانو په اړه یې تخصصي سپارښتني وړاندي کړې او د ۱۸۶۷ اصلاحاتو د لایحې په پاس کولو کي یې خپل وزن علاوه کړ. (په پارلمان کي د دغه دوهم اصلاح په منل کېدلو سره د رایو ورکولو ساحه پراخه، او د رایي ورکولو شمېره دوه واره ډېره شوه.)

مل له دغه درانده کار سره سره د انتخاباتو په بله دوره کي خپله څوکی د یوه پیاوړی ژورنالست دبلیو. اچ سمیث *(W.H. Smith)* په وړاندي له لاسه ورکړه. دوه شپېته کلن مل تقاعد وکړاو د فرانسي د اَوینیون *(Avignon)* څیرمه سیمي ته لاړ چي هلته د خپلي میني، هیریټ له قبر سره نژدې ژوند وکړي. د هغي لور[د ده پرکټۍ] ، هیلن هم د هغه پوره خدمت لپاره لاړه (یو ځل بیا، د هیڅ ډول نا مناسبی اړیکی نښانه نه وه). خپلي مړې شوي مېرمني ته د مل وفا د ویکټوریایي دوري له معمولو احساساتو نه لوړه وه. مل د هغي داعیي لپاره، چي دواړه په ټینګه ورته ژمن وه، *"د ښځو د محکومیت"* په نامه یو اثر وکښه. د دغي موضوع بیلګه چی هغه منطقي پایلو ته رسوي په هغو لومړنیو لیکنو کی ده ، چی ده په خپل پخواني اثر *"پر ازادئ"* کي شرح کړي دي. پر دې برسیره چي دا د هغه د فلسفي یوه برخه ده، سیکالوجیکي بصیروتونه هم لري.*"تر هغه پوری چي د یو نظر ریښه په احساسونو کي کلکه نغښتي ده، په ثبات کي،د هغې پر ضد د یوو مزبوت استدلال په درلودلو سره د بایللو په عوض ، لاس ته راوړنه لري . څکه که هغه د استدلال د نتیجی په توګه ومنل شي، د دغه استدلال ردول به ګوندي د پایلی کلکوالی ولړزوي؛ خو کله چي یوازي په*

احساس تکیه ولري، هر څومره چې په استدلالی مسابقه کې بد هم وځلیږي، پلویان یې ګومان کوي چې د دوی احساس باید کوم ژور بنسټ ولري چې بحثونه نه ورته رسیږي." دغسي بصیرت د مل د ځانګړي استدلال په ډیر آ خوا مکان او زمان کی دی .

د ګتورتوب د فلسفي استدلال د برابری لپاره مالومدار، او د مل امپیریسیزم او داسي هم د هغه لبرلیزم دهغي ملاتړ دي. خو د خپلو شخصي تجربو نه د هغه ټول استدلال، د عصري ښځي لپاره چندانی قوت نه لري. له هربیت سره د خپلو ډیرو نادرو اړیکو په نتیجه کي مل ځان مجبور ولید چي ومني، ښځي د جنسی مقاربت "حیواني عملیه" هیله نه لری؛ نارینه باید پر یوه*" ضعیف جنس"* باندي د دغه کرکجن عادت نه ډډه وکړي.

مل د ژوند څو آخرینی کلونه د خپل *ژوندلیک (autobiography)* په لیکلو تیر کړل. هلته، دی صراحت او ځان سپړنه په خاص ډول په خپل احساس کي د خپل پلار په اړه ځرګند کوی. دا له هغو یوه عالي لیکنو څخه ده چي ښیي د یوه *"جبری نابغه"* په شان روزل کیدل څنګه او د هغی اړوند اغیزي په څه ډول دي. هغه د خپل *"ځورووونکی مقرراتی"* پلار په معرفی سره، د ویکتوریایي دورې د یوې ریښتیني ځناور انځور وړاندي کوي. د دغه اثر په لومړنی مسوده کي مل وایي چي *"پلار او مور یې تر یوه چت لاندي هغومره لیري ژوند کاوه، لکه چی شمالي قطب له جنوبي قطب نه لیري دی."* دا چي د هغه د مور او همدارنګه د هغه د ژوندانه د میني نوم هربیت وو، پرې ډېر څه لیکل شوي دی. او دغو "سره ورته" نومونو ډیر ساهپوهان وهڅول چي ډول ډول تبصرې وکړي او ناقصي نتیجي ترینه وباسي. هغه څه چی ځرګند دئ دا دئ چي مل حتی د ماشومتیا په وخت کي لا پوهیده چي:*"زما روزنه د میني نه، بلکه د ویرې روزنه وه."* دا چي له دغه حال څخه ووت، او له ډیرو لړو روحی اغیزو سره سره دغسي ژوندی ووت چي یو لبرل او انسان پال انسان تری جوړ شي، له معجزې څخه څه کم ندئ. ان هغه کسان چي د مل له جنسي سپما سره موافق نه دي، ممکن د هغه له دغه نظر *"د انسان په ژوند کي تر هغو چي د جنسی مقاربت حیواني غریضه، نامعقول لوړ نا متناسب ځای ولري، لکه چي لري یې، د غتو اصلاحاتو تمه کېدلی نه شي."* سره خواخوږي ولري. خو آه چي فروید راښکاره کېدونکئ وو، او خامخا انسانی ژوند هم ځان ته وده ورکړه.

مل په ۱۸۷۳ کال د شپږشپیتو کلونو په عمر د فرانسی په آوینیون *(Avignon)* کي وفات شو، خو د هغه لبرلیزم، دی د وکتوریا د دورې بورژواګانو ته منلئ شخص نه وو کرځولئ. همدارنګه د هغه د فردیت نسخي ،د چپیانو انقلابي موخو سره جوړي نه وې، بیاهم د هغه مړینه په ټوله برتانیه او له هغه څخه د باندي، چیرته چي زړه سواندي د منافقت له لاسه وچ شوی نه وو او هر چیرته چي په ازادي باندي عقیده له خپلوی کتي او ځاني نظر نه مخ پر وړاندی غزیدلي وه، په ژور غم سره بدرګه شو.

پایلیک

مل د راتلونکو نسلونو له لاسه په نامتناسبه کچه زیان لیدلی دی. فیلسوفان هڅه کوي چي د هغه د ګتورتوب فلسفه غیرابتکاری وښیي، او پخپله دئ د بنتهام کامل پلوی وګنی. دا تر بي انصافی نه هم لوړه ده. د مل لبرلي پراختیا او په پراخه کچه د ګتورتوب د فلسفي ملاتړ ، د بنتهام فلسفي ایدیاګاني یی هم په فلسفه او هم په اجتماعي ژوند کي په پوره سمبال قوت واړولي. همدا راز د مل لبرلي او سیاسي ایدیاګانو هم له دی امله چي هغه ډیر بریالي ووتلی، په زیاته اندازه زیانونه وګالل. هغه څه چي مل، د عام ذهنیت پرخلاف، پرې دریځ درلود، اوس مونږ تولو ته ځرګند ښکاري. مونږ په یو لبرل او د ګتورتوب په عصر کي ژوند کوو. د کانګرس لایحي، ډول ډول اغیزناکي پرېکړي،

حتی زمونږ شخصي اخلاقیات- ټول د ګټورتوب د ازمویني لاندي شوي دي. مونږ ټول چي په شعوري یا غیرشعوري ډول پریکړې کوو، او نظرونه وړاندي کوو، د ګټورتوب شعار *"د خورا ډیرو، خورا ډیره ګټه"* په ذهن کي لرو. دا دغومره پیاوړې ده چي په لویدیزو ازادو دموکراسیو کي زمونږ د عصری ژوند یو نه ویل کېدونکئ بنسټیز پرنسیپ یا اصول دئ.

سره له دي هم په دقیق ډول دا د مل لبرلیزم دئ چي نن ورځ لانجمن دئ. دا ګرد ډېر ښه دی چي سړی په لبرل عصر کي لبرل وي، خو د ټولني د ناتار په هکله دی باید څه وشي. مل تیار وو چي دغه اغزن بوټي ته همدلته لاس ور وړي. هغه حتی د نشه توب په اړه هم ، د ځارګرو له فشار سره سره په خپل لبرلزم باندي ټینګ ودرېد. ټولنه حق نه لري چي خپل غړي تر فشار لاندي ونیسي، چي د یو *" د متوازن سلوک عادي معیار "* له مخي عمل وکړي. هغه استدلال وکړ، چي ټولنه په ماشومتیا او د ځوانی په اولو کي په فرد باندي د "مطلق قدرت " حق درلود، او که هغه نشي کولای په دغه وخت کي په هغه کي متوازن سلوک تزریق کړي، ملامتیا به پخپله د ټولني وي، چي غړي یې په غیر عقلي ډول چلند کوي.

نن ورځ د دغسي لبرلزم په وړاندي دوې نیوکي پر ځای دی. لومړی دا چي زمونږ ټولنه له الکولي نشه توب نه د مخدراتو (drugs) له نشه توب نه ډېر رنځ وړي. په اعتیاد اخته کوونکي قوی مخدرات له بربادونکي *"غیرمتوازن توب"* څخه ډېر پیاوړی او مخرب ښکاري. له بلي خوا مل ممکن له یوی اندازی خواخوږی سره استدلال وکړي، چي نشه توب د ویکټوریا د وخت په ډیرو غریبو ښاري برخو کي په برابره اندازه وړانی کوو. بله داچي عصري ټولنه په تنکیو ځوانانو باندي یقیناً*"مطلق واک"* نه لري. (او دا تر زیاتي اندازې د پوهني، روزني او داسي نورو په اړه د لبرلو دریځونو نتیجه ده.) که مونږ وغواړو چي ځانونه په دغسي حال کي ووینو، چي د مل لبرلزم ځیني اړخونه ترک کړو، دی به بیا هم زمونږ تفکر ته لارښوونه کوي. مونږ چي په هر هغه څه هوکړه وکړو، چي د دغسي بې اثره لبرلزم پر ځای یې غوره کړو، هغه به د ګټورتوب د پرنسیپونو له مخي وي. مل به تل زمونږ رایه و نه لري، خو د پای خبره بیاهم د هغه ده.

جان ستیورت مل

د مل له ليکنو څخه

د خورا ډېرو، خورا ډېره نېکمرغي د اخلاق او قوانينو بنسټ دئ.

جرمي بنتهام

طبيعت، انسان د دوو حاکمو بادارانو" درد او خوند"، تر حاکميت لاندې کړي دي. دا کار يوازي د دوی دئ چې ووايي، څه بايد وکړو، همداسی وټاکي چې څه به کوو. له يوې خوا د حق او باطل معيار، او له بلې خوا د علتونو او معلولونو لړی د دوی په جغه ور تومبل شوی دی. ټول هغه څه چې مونږ يې کوو، ټول هغه څه چې مونږ يې وايو او ټول هغه څه چې مونږ پرې فکر کوو، دوی يې اداره کوي. مونږ چې هره هڅه وکړو تر څو له دغه محکوميت څخه ځان و ژغورو، د دوی لپاره به خدمت وی، نه دا چې ويې ښيي او تائيد يې کړي. يو څوک به ممکن په خبرو سره ادعا وکړي چې د هغو له حاکميت نه به ازاد شي، خو په واقع کې هغه به تر پايه پورې د هغو تابع پاتې وي. ... هغه سيستمونه چې هڅه کوي تر پوښتنې لاندې يې ونيسي، د احساس پر ځای له غږ، د دليل پر ځای له بوالهوسی، او د رڼا پر ځای له تيارې سره معامله کوي.

جرمي بنتهام

د يوه شي غوښتل او هغه په زړه پوری ميندل، بيا له هغه څخه مخ اړول، او هغه زبړنوونکی ګڼل، ګرد سره نه شلېدونکي پديدې دي ، يا د دغو پديدو دوې برخې دي. ... د هر هغه شي غوښتل، پرته له دې نه چې د هغه متناسب خيال يې خوښي راولي، يوه فزيکي او ميتافزيکي ناشونتيا ده.

جان ستوارت مل، د ګټورتوب فلسفه

که چيرې بشريت ته و ښودله شي، چې خوښي د ژوند د آخر په توګه وګڼي او پر خپلې دغې معتدلې برخې قانع شي، معترضان ممکن پرې شک وکړي. خو د بشريت ډېره برخه له هغی نه هم په لږ سره قانع شوې ده. داسې ښکاري چې د سوکاله ژوند اصلی عناصر به دوه وي چې اکثره، هر يو يې په ځانګړې توګه زموږ د مقصد لپاره پوره بسيا لږی. هغه *"آرامتيا او هيجان"* دي.

جان ستيوارټ مل، د ګټورتوب فلسفه

ښه دا ده چې يو انسان يی خو ناراضه، نه يو سوډر خو راضي ، ښه دا ده چې ناراضه سقراط اوسي، نه يو راضي احمق. نو که احمق او سوډر د جلا نظرونو خاوندان دی، له دې امله ده چې هر يو يې يوازې د موضوع خپله خوا ويني.

جان ستوارټ مل، د ګټورتوب فلسفه

د دغه بحث موخه د يوه ډېر ساده پرنسيپ بيان دئ، چې ټولنې ته حق ورکوي تر څو چارې په مطلقه توګه له فرد سره د اجبار او کنټرول له لارې تنظيم کړي. که دا فزيکی زور د قانوني مجازاتو په بڼه وي، يا د عامه ذهنيت اخلاقي فشار. دا پرنسيپ هغه يوازنی آخر دئ چې بشريت په فردي يا ټولنيز ډول مجاز ګرځوي د ځان-ساتنې په موخه د هر غړي د عمل په ازادي کې مداخله وکړي. هغه يوازنی موخه چې زور په سمه توګه د يوې متمدنې ټولنې په هر غړي باندې، د هغه د ارادې پر خلاف استعمال کېدی شي، تر څو نورو ته د زيان مخه و نيوله شي. د هغه خپل ښه

والئ، فزيکي وي يا اخلاقي، پوره جواز نه دئ. هغه پر حق مجبور کېدلی نه شي، چي عمل يا تحمل وکړي چي دا ورته ښه دي چي همداسی وکړي، ځکه چي دی به پری خوښ شی، ځکه چی د نورو په نظر که همدغسي وکړي، دا به ورته عاقلانه او يا حتی پرحق وي،

جان ستوارټ مل، پر ازادی

فرد پر خپل ځان، پر خپل بدن او ذهن د مطلق حاکميت خاوند دئ.

جان ستوارټ مل، پر ازادی

که ټول بشريت منفي يو، په يوه نظر وي او يوازي يو کس مخالف نظر ولري، بشريت به د دې حق و نه لري چي هغه چُپ کړي، لکه هسي چي که دی په واک شي، حق نه لري چي بشريت چُپ کړي.

جان ستوارټ مل، پر ازادی

هر څومره چي يو اثر د تنګو ذهنيتونو محصول وي، له هغو نه به محدودي نتيجې راوايستل شی.

جان ستوارټ مل، اګوستی کومټی او مثبتيت

د انسانانو ربښتيني صفات په هغه سلامتی کی ده ، چي سره د برابرو په شان يو ځای ژوند وکړي؛ چي هيڅ شی د ځان لپاره و نه غواړي، خو هغه په ازاد ډول نورو ته وغواړي، چي د هر ډول حاکميت غوښتنه د يوه استثنايي ضرورت له مخي کوي، او هغه هم په ټولو حالاتو کي د مؤقت وخت لپاره.

جان ستوارټ مل، د ښځو محکوميت

ځان وپوښته چي که ته نېکمرغه يې، او ته نه غواړې چي هسی اوسي.

جان ستوارټ مل، اتوبيوګرافي

د مهمو فلسفي نېټو کرونولوجي

• شپږمه پېړۍ، مخزېزده (م.ز.) پيل	د مليټُس د تاليس (Thales of Miletus) په مټ د لوېديزي فلسفې
• اټکل د شپږمي پېړۍ پای م.ز.	د پيتا ګورَس (Pythagoras) يا "فيساغورس" مړينه
• ۳۹۹ م.ز.	په آتن کي د سقراط (Socrates) محکوميت په مرګ
• اټکل ۳۸۷ م.ز. پرانيستله.	پلتو(Plato) يا "افلاتون" په اتن کي اکاډمي(Academy) لومړنۍ پوهنتون
• ۳۳۵ م.ز. (Lyceum) يا پرانيست	اريستاتل (Aristotle) يا "ارسطو" په اتن کي ليسيوم "ليسه" ، د اکاډمۍ په رقابت يو مکتب
• ۳۲٤ زېږده (ز) کړه.	امپراتور کانستانتين (Emperor Constantine) د روم امپراتوري بيزانتيم (Byzantium) "بيزانس" يا ننی استانبول ته نقل
• ٤۰۰ ز.	سان اګوستين(Saint Augustine) خپل اعترافات (Confessions) ليکي. فلسفه په عيسوي الهياتو کي ورګډېږي.
• ٤۱۰ز. پرانيسته	د وِزيګوټانو(Visigoths) له خوا د روم لوټيدل، د تورو دَورو کيدل.
• ٥۲۹ ز	په اتن کي د امپراتور جستينيان (Justinian) په حکم د اکاډمۍ تړل کېدل، د يوناني تفکر پای په نښه کيدل.
• اټکل منځنۍ ديارلسمه پېړۍ	توماس اکيناس (Thomas Aquinas) په ارسطو تفسيرونه ليکي. د سکولاستيسيزم (Scholasticism)عصر.
• ۱٤٥۳	د عثماني ترکانو په لاس د بيزانس نيول، د بيزانس د امپراتورۍ پای

- ۱٤۹۲ کي احیا. کولمبس(Columbus) امریکا ته رسیږي. په فلورانس (Florence) رنسانس (Renaissance) او د یوناني علومو په اړه د علاقه منۍ
- ۱٥٤۳ کوپرنیکس (Copernicus) یا "کوپرنیک" د اسماني کرو د څرخیدو یا (On the Revolution of theCelestial Orbs) په اړه چي مځکه د لمر په مدار څرخي. د ریاضي پر بنسټ ثبوت خپروي
- ۱٦۳۳ ګالي لیو (Galileo) یا " ګالیله" د عیسوي کلیسا له خوا مجبوریږي چي له دغه نظر نه چي لمرثابت او د نړۍ مرکز دئ او ځمکه پرې راڅرخیږی، توبه وکړي
- ۱٦٤۱ دکارت (Descartes) خپل تفکرات خپروي. د عصري فلسفي پیل.
- ۱٦۷۷ د سپنوزا (Spinoza) مړینه د هغه د اخلاقیاتو(Ethics) چاپ شوني کوي.
- ۱٦۸۷ نیوټن (Newton) د پرنسیپا (Principa) په خپرولو سره د ځمکي د جاذبي مفکوره معرفي کوي.
- ۱٦۸۹ جانلاک (John Locke) د انسان د پوهاوی په اړه اثر خپروي. د امپریسیزم "empiricism" پیل
- ۱۷۱۰. امپریسیزم برکلي (Berkeley) د انسان پوهي د پرنسیپونو په خپرولو سره نهایي حد ته رسوي.
- ۱۷۱٦ د لایبنیز (Leibniz) مړینه
- ۱۷۳۹-۱۷٤۰ امپیریسیزم خپلو هیوم (Hume) د انسان د طبیعت په اړه اثر خپروي او منطقي پړاوونو ته رسوي
- ۱۷۸۱ ځُرتونو" میتافزیک کانت (Kant)، چي د هیوم (Hume) له خوا، له خپلو " بی سده څخه را ووت، د رانه استدلال کره کتنه خپروي. د جرمن د (German Metaphysics) د دورې شروع .
- ۱۸۰۷ د شرح] هیګل (Hagel) د ذهن فنامینا لوجي (Phenomenology)خپروي. جرمن د میتافزیک لوړ ټکي. [فنامنالوجي، د پېښو علمي
- ۱۸۱۸ شوپنهاور(Schopenhauer)، نړۍ د ارادي او استازیتوب په شان (The World as Will and Representation) په خپرولو سره، هندی فلسفه د جرمن په متافزیک کي مروجه کړه.
- ۱۸۸۹ (Turin) نیچه (Nietzsche) د "خدای مړ دی" په اعلانولو سره په تورین کي لیوني کیږي.
- د ۱۹۲۰ لسیزه د ویانا ګړی (Vienna circles) د منطقي مثبتیت (Logical Positivism) تفسیر کوي.
- ۱۹۲۱ وِتګِنشټاین (Wittgenstein) د منطق-فلسفی اصولی بحثونو یا (Tractatus Logico-Philosoicus) په خپرولو سره ادعا کوي چي د فلسفي مسائلو لپاره یي د حل اخیرني ټکی موندلئ دئ.
- ۱۹۲۷ هایدګر (Heidegger) د شته والي او زمان په خپرولو سره د تحلیلي او قاره یی فلسفي تر مینځ درز اچوي.
- ۱۹٤۳ سارتر(Sartre) د شته والي او نه شته والي په خپرولو سره د هایډګر مفکوره د مخه بیایي او فردی موجودیت را پاروی
- ۱۹٥۳ د وتګنشتاین(Wittgenstein) له مرګ نه وروسته د "فلسفي څېړني" په خپریدلو سره د ژبني تحلیل لوړ عصر.

د مل د ژوند او عصر نېټې

۱۸۰۶ جان ستوارټ مل (John Stuart Mill) د مي په شلمه په لندن کې وزېږېد.
۱۸۰۷ ورډزورت(Wordsworth) "شعرپه دوه ټوکو کې" خپروي. هیګل (Hagel) د روح فنامنالوجي خپروي.
۱۸۱۷ خپل وخت نه دمخه، رسېدلئ مل (Mill)، د خپل پلار جیمز مل (James Mill) په هدایت، د روم د تاریخ په لیکلو پیل کوي.
۱۸۲٤ له ختیځ هند کمپنۍ سره مامور کیږي.
۱۸۲۶ په عصبي رنځ اخته کیږي.
۱۸۳۰ په میروښي هرییت (Harriet) مین کیږي، او د هغې د مېړه جان ټېلر(John Taylor) په رضایت هغې سره افلاتوني اړیکو ته دوام ورکوي.
۱۸۳۲ د اصلاح لومړی لایحه منله کیږي.
۱۸٤۳ مل د منطق سیستم خپروي.
۱۸٤۸ په ټوله اروپا کې انقلاب کیږي. مارکس (Marx)او انګلز(Engels) د کمونسټ منیفستو (Communist manifesto) خپروي. مل د سیاسي اقتصاد سیستم خپروي.
۱۸٤۹ د هرییت (Harriet) مېړه، جان ټېلر(John Taylor) ، مري.
۱۸۵۱ مل (Mill) له هرییت (Harriet) سره واده کوي.
۱۸۵۸ د ختیځ هند کمپنۍ منحله کیږي. مل (Mill) تقاعد کوي او له هرییت (Harriet) سره فرانسې ته ځي. هرییت د فرانسې په جنوب کې، په آوینیون (Avignon) کې له نري رنځ نه مري.
۱۸۵۹ ډارون (Darwin) د ژوندیو جنسونو منشأ خپروي. مل (Mill) د ازادۍ په اړه اثر خپروي.
۱۸۵۱ [۱۸٦۱] د امریکې کورنۍ جګړه پیل کیږي. مل د شمال پلوي په برتانوی ذهنونو کی هڅوی. د ګټورتوب فلسفه (Utilitarianism) خپروي.
۱۸٦۵ د پارلمان د غړي په توګه غوره کیږي.
۱۸٦۷ د پارلمان له خوا د اصلاح دوهمه لایحه منله کیږي.
۱۸٦۸ مل (Mill) په عمومي انتخاباتو کې ماته خوری، او په پارلمان کې خپل غړیتوب بایلي. بیا آوینیون (Avignon) ته ځي، چیرته چې د هغه پرکتۍ، هیلن ټېلر(Helen Taylor)، د هغه خدمت په غاړه اخلي.
۱۸٦۹ مل 'د ښځو محکومیت' په نامه اثر خپروي. د سویس کانال پرانیستل کېدل.
۱۸۷۳ مل (Mill) په آوینیون (Avignon) کې د شپږشپېتو په عمرمري.

**** **** ****

د آزادۍ فلسفه، تجربي فلسفه، د ګټورتوب فلسفه

Hassan_kakar_de_azaadi_falsafa.pdf